

MARIA ŁYSIK

WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKIE BAPTYSTERIA PROWANSJI

Wśród baptysteriów wzniesionych na terenie rzymskiej Prowansji¹ w okresie od IV do połowy VIII w., a więc do początku renesansu karolińskiego, który przyniósł istotne zmiany w sztuce i liturgii², wyodrębnia się dwie grupy budowli. Do pierwszej, określanej terminem „grupa prowansalska”, należą baptysteria miejskie w południowej części regionu, w Aix-en-Provence (kat. I, il. 1), Fréjus (kat. IX, il. 6), Cimiez (kat. V, il. 4), Marsylii (kat. XII, il. 9) i Riez (XIV, il. 11)³. Wykazują one zdecydowane podobieństwo w układzie przestrzennym. Drugą grupę tworzy piętnaście pozostałych obiektów, znacznie bardziej zróżnicowanych pod względem architektonicznym. Prezentowany artykuł stanowi próbę zestawienia i porównania wszystkich baptysteriów regionu, wzniesionych w jego południowej i w północnej części zarówno w miastach, jak i na terenach wiejskich.

Mgr MARIA ŁYSIK, absolwentka historii sztuki KUL; adres do korespondencji: Katedra Historii Sztuki Starożytnej i Wczesnochrześcijańskiej KUL, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin.

¹ Obszar, który nazywam Prowansją, odpowiada terytorium trzech starożytnych prowincji rzymskich: Viennensis, Narbonensis II i Alpes Maritimae. Szersze omówienie sytuacji geograficzno-historycznej zob. w: M. S t a n e k - Ł y s i k, *Lokalizacja zespołów biskupich w miastach wczesnochrześcijańskiej Prowansji*, w: B. I w a s z k i e w i c z - W r o n i - k o w s k a, D. P r ó c h n i a k (red.), *Sympozja Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, t. III, Lublin 2002, s. 62-76.

² Podobne cezury przyjęte zostały m.in. w: N. G a u t h i e r, J. Ch. P i c a r d (red.), *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle*, Paris 1986-1999 (dalej cyt. *Topographie*) oraz J. G u y o n, *Les premiers baptistères des Gaules (IV-VIII siècles)*, Roma 2000.

³ J. G u y o n, *Baptistères et groupes épiscopaux de Provence*, w: *Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne – Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986)*, Roma: Città del Vaticano 1989, s. 1427-1449.

W Prowansji, podobnie jak na całym obszarze *orbis christianus*, początkowo (w IV-V w.) baptysteria wznoszone były w miastach, przy kościołach biskupich, co wynikało z faktu, że udzielanie chrztu zastrzeżone było wówczas tylko dla biskupów. Kościoły te, wraz z baptysteriami, tworzyły tzw. zespoły biskupie, w których skład wchodziły także inne obiekty o różnorodnym przeznaczeniu⁴.

Prawdopodobnie pierwsze takie kompleksy wzniesiono przy murach i bramach miejskich w Aix-en-Provence (kat. I)⁵, Arles (kat. II)⁶, Grenoble (XI)⁷ i w Valence (kat. XVII)⁸, a niewykluczone, że także w Marsylii (kat. XII)⁹. Zespoły biskupie lokowano również na skraju miast nie otoczonych fortyfikacjami, m.in. w Riez (kat. XIV)¹⁰ i Cimiez (kat. V)¹¹. W Genewie (kat. X), w północno-wschodniej części miasta, wzniesiono w końcu III lub na początku IV w. obszerną budowlę o nieokreślonym przeznaczeniu, która już w 3. ćw. IV w. musiała być częściowo zburzona, gdyż w miejscu tym pojawiły się wówczas pierwsze obiekty chrześcijańskie – kościół z aneksami i baptysterium. W późniejszym czasie weszły one w skład rozległego zespołu obejmującego także rezydencję biskupa z salą recepcyjną i kaplicą¹².

Znane są też przykłady miast, w których *ecclesia episcopalis* wzniesiona została w centrum. Są to ośrodki, w których zespoły biskupie powstały dość późno – w V-VI wieku. W dwóch przypadkach, w Aix-en-Provence i w Arles, w pewnym momencie przeniesiono pierwotne budowle katedralne z obrzeży miast na miejsca bardziej reprezentacyjne. Drugi zespół biskupi

⁴ Zob. Th. Sternberg, *Orientalium more secutus. Räume und Institutionen der Caritas des 5. bis 7. Jh. in Gallien*, Bonn 1991 (JbAC Erg. 16), s. 51-99.

⁵ J. Guyon, *Aix-en-Provence. Cathédrale Saint-Sauveur*, w: J. Guyon, M. Heijmans (red.), *D'un monde à l'autre. Naissance d'une chrétienté en Provence* [Catalogue de l'exposition], Arles 2001 (dalej cyt. *D'un monde*), s. 178.

⁶ Cezary z Arles, *Statuta sanctorum virginum*, PL LXVII, kol. 1120. Por. Stanek - Łysik, art. cyt., s. 62 n.

⁷ Stanek - Łysik, art. cyt., s. 63.

⁸ P.-A. Février, *Valence*, w: *Topographie*, t. III, 1986, s. 69-72.

⁹ Stanek - Łysik, art. cyt., s. 63 n.

¹⁰ G. Barroul, *Riez. Groupe épiscopal. Cathédrale et baptistère*, w: N. Duval, *Les premiers monuments chrétiens de la France*, t. I, *Sud-Est et Corse*, Paris 1995 (dalej cyt. *Les premiers monuments*), s. 85-93; J. Guyon, *Riez*, w: *Topographie*, t. II, 1986, s. 35-42.

¹¹ Y. Duval, *Nice-Cimiez*, w: *Topographie*, t. II, s. 77-88; P.-A. Février, *Nice. Groupe épiscopal de Cimiez*, w: *Les premiers monuments*, s. 103-108.

¹² C. Bonnet, C. Sant'schi, *Genève*, w: *Topographie*, t. III, s. 37-48; Stanek - Łysik, art. cyt., s. 66 n.

w Arles¹³ zbudowano prawdopodobnie przed śmiercią Hilarego (449 r.) na miejscu obecnie istniejącej katedry, tzn. przy jednej z ważniejszych ulic, w sąsiedztwie forum (il. 2). W Aix-en-Provence¹⁴ kościół wzniesiono na miejscu bazyliki cywilnej, oratorium stanęło na *cardo*, a baptysterium wbudowane zostało w północno-zachodnie naroże *forum*. Celem takiej lokalizacji mogło być podniesienie prestiżu zespołu biskupiego, co nie jest jednak w pełni oczywiste, gdyż w końcu V w. reprezentacyjny plac miasta mógł już stracić swe wcześniejsze znaczenie. Natomiast we Fréjus (kat. IX)¹⁵ zespół biskupi wzniesiono od razu w okolicy *forum*, przy *cardo maximum*, a więc w centrum miasta. W jego skład wchodził kościół, baptysterium oraz dom biskupa w zaadaptowanym budynku. *Cardo*, które jednak w okresie późnego antyku wydaje się częściowo porzucone, ograniczało kompleks od strony wschodniej. Kościół stałby więc tyłem do tej ulicy. Badacze skłonni są jednak uważać, że ulica antyczna biegła też po stronie zachodniej, a więc przed wejściem do baptysterium¹⁶. Również w Vienne (kat. XIX)¹⁷ i w Die (VI)¹⁸ zespoły biskupie znajdowały się przypuszczalnie w centrum miast, o czym w obu wypadkach wiemy na podstawie przekazów pisanych.

Niewiele informacji mamy na temat Awinionu (kat. III), Embrun (kat. VIII) i Venasque (kat. XVIII). W Embrun¹⁹ zespół biskupi mógł się znajdować w południowej części aglomeracji, gdzie w XI w. istniała katedra potwierdzona źródłowo. Znalezione tam fragmenty *cancelli* z czasów karolińskich świadczą o dłuższej tradycji kultu w tym właśnie miejscu. W Awinionie²⁰ od epoki późnoantycznej zespół biskupi przypuszczalnie znajdował się na skalistym wzniesieniu nad Rodanem, na którym już wcześniej istniała

¹³ P.-A. F é v r i e r, *Arles*, w: *Topographie*, t. III, s. 73-84.

¹⁴ R. G u i l d, J. G u y o n, L. R i v e t, *Aix-en-Provence. Groupe épiscopal Saint-Sauveur-Sainte-Marie*, w: *Les premiers monuments*, s. 109-117; G u y o n, *Aix-en-Provence*, w: *Topographie*, t. II, s. 17-28; S t a n e k - Ł y s i k, art. cyt., s. 65.

¹⁵ M. F i x o t, *Fréjus. Cathédrale, baptistère*, w: *Les premiers monuments*, s. 155-164; P.-A. F é v r i e r, *Fréjus*, w: *Topographie*, t. II, s. 43-47; I. B é r a u d, Ch. G é b a r a, L. R i v e t, *Fréjus antique*, [b.m.w.] 1998 (Guides archéologiques de la France); S t a n e k - Ł y s i k, art. cyt., s. 65 n.

¹⁶ M. F i x o t, *Fréjus. Groupe épiscopale*, w: *D'un monde*, s. 189.

¹⁷ F. D e s c o m b e s, *Vienne*, w: *Topographie*, t. III, s. 17-35; S t a n e k - Ł y s i k, art. cyt., s. 66.

¹⁸ P.-A. F é v r i e r, *Die*, w: *Topographie*, t. III, s. 63-67.

¹⁹ T e n ż e, *Embrun*, w: *Topographie*, t. II, s. 69-72.

²⁰ J. B i a r n e, *Avignon*, w: *Topographie*, t. III, s. 113-119.

jakaś zabudowa. Podobnie było w Venasque²¹, gdzie średniowieczne obiekty kościelne usytuowano w miejscu obronnym, jakim był szczyt wzgórza. Sądzi się, iż lokalizacja taka została wybrana około VI-VII w. przez biskupów Carpentras, którzy wówczas przenieśli tu swą siedzibę.

Opierając się na wynikach badań archeologicznych możemy przyjąć, że w Prowansji nie stosowano sztywnych zasad przy lokowaniu baptysteriów w obrębie zespołu biskupiego. Na wybór miejsca częściowy wpływ miały oczywiście dwie reguły wynikające ze względów liturgicznych. Pierwsza – to wymóg izolacji budowli chrzcielnej, z założenia użytkowanej tylko raz w roku, podczas Wielkanocy²². Baptysterium strzegło tajemnicy inicjacji chrześcijańskiej, katechumeni nie mogli więc doń wstępować aż do dnia przyjęcia sakramentu²³. Jednocześnie konieczna była bliskość eklezji, ponieważ tuż po chrzcie neofici przechodzili do niej, aby po raz pierwszy w swym życiu wziąć udział w ofierze eucharystycznej²⁴. W ramach tych uwarunkowań w Prowansji stosowano kilka wariantów sytuowania baptysteriów. W Marsylii (il. 9) i Cimiez (il. 4)²⁵ baptysteria wzniesiono po północnej stronie kościoła, w Aix-en-Provence (il. 1)²⁶ po stronie południowej, a we Fréjus (il. 6), Riez i Grenoble od zachodu. W ostatnim z tych miast, jak stwierdzili archeolodzy, „baptysterium wydaje się najważniejszą częścią potwierdzonego zespołu architektonicznego, w którym zajmuje pozycję centralną”²⁷. W Genewie (il. 7) i w Awinionie²⁸, gdzie istniały tzw. katedry

²¹ T e n z e, *Carpentras-Venasque*, w: *Topographie*, t. III, s. 101-108; t e n z e, *Venasque. Monument quadrilobé*, w: *Les premiers monuments*, s. 186-189; t e n z e, *Venasque. L'édifice quadrilobé*, w: *D'un monde*, s. 200.

²² W zależności od czasu i miejsca chrzczono jednak także w inne święta: Bożego Narodzenia, Epifanii, Zesłania Ducha Świętego, Jana Chrzciciela, Apostołów i Męczenników – zob. T e r t u l i a n, *De baptismo*, 19. Akta synodów galijskich świadczą o powszechnej praktyce chrztu dzieci poza Wielkanocą, czego surowo zakazywał episkopat (z wyjątkiem pilnych przypadków, takich jak ciężka choroba i zagrożenie śmiercią). Zob. akta synodów w Mâcon (585), kan. 3 i Auxerre (ok. 561-605), kan. 18 (J. G a u d e m e t, B. B a s d e v a n t (oprac.), *Les canons des conciles mérovingiens (VI-VII siècles)*, Paris 1989 (SCH 353-354), s. 460-461, 492-495).

²³ *Ad baptisterium katechumeni nunquam admittendi* – synod w Orange (441), kan. 18 (Ch. M u n i e r (wyd.), *Concilia Galliae (a. 314-a. 506)*, (*Corpus christianorum CXLVIII*, s. 83).

²⁴ Zob. *Konstytucje Apostolskie*, V, 18, 3; A m b r o z y, *De sacramentis*, III, 11.

²⁵ Podobnie było może w Die (zob. F é v r i e r, *Die*, s. 63-67) i Venasque (zob. B i a r n e, *Carpentras-Venasque*, s. 101-108).

²⁶ Hipotetycznie też w Valence; zob. F é v r i e r, *Valence*, s. 69-72.

²⁷ F. B a u c h e r o n, A. d e M o n t j o y e, *Le groupe cathédrale de Grenoble*

podwójne, baptysteria mieściły się między kościołami północnym i południowym. Oba podstawowe elementy zespołu biskupiego – baptysterium i kościół – mogły do siebie przylegać (Aix-en-Provence, Cimiez). W innych przypadkach stały w pewnym oddaleniu, co z kolei każe zastanowić się nad istnieniem dodatkowych konstrukcji łączących oba obiekty i ułatwiających komunikację. W Genewie elementem takim było być może atrium, a ponadto aneks między kościołem północnym i baptysterium. Atrium istniało również w Grenoble²⁹. W Riez otaczające budowlę chrzcielną obejście łączyło się poprzez korytarz z kościołem. We Fréjus obie budowle miały wspólną elewację południową. Gdzie indziej szczupłość danych archeologicznych nie pozwala na stwierdzenie wzajemnych relacji. W kilku przypadkach, w Aix-en-Provence, Genewie, Grenoble, Marsylii, stwierdzono istnienie pomieszczeń pomocniczych przy baptysteriach. W Cimiez salę chrzcielną poprzedzały od wschodu termy.

Innym, poza zespołem biskupim, kontekstem architektonicznym, w jakim zaczęto z czasem wznosić baptysteria, były sanktuaria, w których czczono męczenników. Świadczy o tym wiele przykładów z terenu Galii³⁰ i Italii³¹. Lokowanie baptysteriów przy grobach było wyrazem nowej duchowości, związanej z rozwojem kultu męczenników. Przykład życia i świadectwo wiary świętego miałyby potwierdzać pewność uzyskania zbawienia, które jest owocem chrztu³². W Prowansji za jedyny taki przypadek można uznać budowlę w Viviers (kat. XX)³³. Tamtejszy biskup Venantius miał, według relacji

(Isère): *essai sur ses origines*, „Antiquité tardive” 4(1996), s. 100 (tłum. M. Ł.).

²⁸ Zespół budowli kościelnych w Awinionie potwierdzony jest przez źródła pisane od czasów karolińskich; zob. B i a r n e, *Avignon*, s. 113-119.

²⁹ B a u c h e r o n, de M o n t j o y e, art. cyt., s. 97, 99.

³⁰ Znane na podstawie tekstów przykłady baptysteriów galijskich zbudowanych przy bazylikach pochodzą z VI w. – w Tours przy grobie świętego Marcina (G r z e g o r z z T o u r s, *Historia Francorum*, X, 31, MGH, SRM, s. 449), Clermont-Ferrand (N. D u v a l, *L'ecclēsia – espace de la communauté chrétienne dans la cité*, w: *Naissance des Arts chrétiens. Atlas des monuments paléochrétiens de la France*, Paris 1991, s. 62-63), Auxerre (P.-A. F é v r i e r, *Baptistères, martyrs et reliques*, „Rivista di archeologia cristiana”, 62(1986), s. 108).

³¹ S. E p i s c o p i o, *L'ecclēsia baptismalis nel suburbio di Roma*, w: *Atti del VI Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana, Pesaro-Ancona 19-23 sett. 1983*, Firenze 1986, s. 297-308.

³² F é v r i e r, *Baptistères, martyrs et reliques*, s. 136.

³³ P.-A. F é v r i e r, *Alba-Viviers*, w: *Topographie*, t. III, s. 60.

Vita Venantii, zbudować podmiejską bazylikę świętego Juliana Męczennika³⁴ „et baptisterium in ipsa supra memorata ecclesia [...] miro fundavit opere”³⁵.

Poczynając od VI w., na terenie Prowansji zaczęły pojawiać się baptysteria lokalizowane poza miastami, na obszarach wiejskich. Impuls dla tego zjawiska mogło dać przyznanie uprawnień do udzielania chrztu duchowieństwu niższej rangi³⁶. Równolegle wielcy posiadacze ziemscy podejmowali nierzadko starania, aby kościoły mogły powstawać w ich posiadłościach (*villae*). Budowle bądź pomieszczenia chrzcielne przy kościołach wiejskich odnaleziono w Meysse (kat. XIII, il. 10), Saint-Maximin (kat. XV, il. 12), Châteauneuf-de-Grasse (kat. IV, il. 3), Draguignan (kat. VII, il. 5) oraz w Six-Fours (kat. XVI)³⁷. Te prowincjonalne założenia można uznać za zredukowane kopie zespołów biskupich³⁸. Z powstaniem zespołu w Saint-Maximin wiążą się dwie hipotezy: ustanowienie parafii w tej miejscowości lub wzniesienie prywatnego kościoła w dobrach miejscowego notabla, do którego należało także pobliskie mauzoleum³⁹.

W Meysse⁴⁰ baptysterium położone było pomiędzy kościołem od północy i aneksem od południa. W pozostałych miejscowościach salę z basenem usytuowano na przedłużeniu nawy od strony zachodniej⁴¹. W Châteauneuf-de-Grasse⁴², gdzie zespół kościelno-baptyzmalny wzniesiono na miejscu nekro-

³⁴ Prawdopodobnie chodzi o świętego Juliana z Brioude (żołnierza chrześcijańskiego z Vienne, który poniósł męczeńską śmierć 28 sierpnia 304 r.); zob. DACL, t. VIII, Paris 1928, kol. 399-412; *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXVIII, Paris 2001, kol. 509-510.

³⁵ *Vita Venantii*, I, 4, s. 108.

³⁶ W aktach synodów z 511 r. (kan. 12) i 533 r. (kan. 16) w Orleanie znajdują się wzmianki o uprawnieniach prezbiterów do udzielania tego sakramentu; zob. G a u d e m e t, B a s d e v a n t (oprac.), dz. cyt., s. 80-81, 202-203.

³⁷ Według Grzegorza z Tours wszystkie „vici” jego diecezji miały swoje kościoły. Zob. J. G a u d e m e t, *Église et cité. Histoire de droit canonique*, Paris 1994, s. 230.

³⁸ G u y o n, *L'architecture religieuse*, w: *D'un monde*, s. 167.

³⁹ T e n z e, *La possible basilique à transept et le baptistère de l'Antiquité tardive de Saint-Maximin*, w: *Domnum tuam dilexi. Miscellanea in onore di Aldo Nestori*, Città del Vaticano 1998, s. 500.

⁴⁰ J.-F. R e y n a u d, *Meysse. Église Saint-Jean-Baptiste. Ancien baptistère*, w: *Les premiers monuments*, s. 211-213.

⁴¹ Taka typologia występuje również w sąsiedniej Ligurii – G u y o n, *L'architecture religieuse*, w: *D'un monde*, s. 167.

⁴² P.-A. F é v r i e r, M. F i x o t, *Châteauneuf-de-Grasse. Église Notre-Dame du Brus*, w: *Les premiers monuments*, s. 100-102.

poli, baptysterium było dostępne bezpośrednio od zewnątrz, przez drzwi w ścianie południowej. Natomiast w Draguignan⁴³ wejście znajdowało się prawdopodobnie po stronie wschodniej, prowadziło zatem do nawy kościoła Saint-Hermentaire. Baptysterium w Saint-Maximin⁴⁴ miało aneksy od północy i południa. Wejścia umieszczono tam w ścianach wschodniej (do nawy kościoła) i prawdopodobnie południowej (do aneksu). W bezpośrednim sąsiedztwie, na północ od kompleksu znajdowało się mauzoleum (obecnie krypta) z sarkofagami datowanymi na koniec IV w. W średniowieczu uważane było ono za miejsce spoczynku św. Marii Magdaleny. Zbyt skąpe dane nie pozwalają na dokładne ustalenie relacji między baptysterium i pozostałymi obiektami w zespole w Six-Fours⁴⁵. Zidentyfikowanie na wschód od basenu apsydy mogącej być pozostałością kościoła pozwala na hipotezę o istnieniu podobnego układu, jak w trzech omówionych powyżej przypadkach.

Pod względem układu przestrzennego baptysteria prowansalskie podzielić można na dwie podstawowe grupy: o planie prostym (czworobok, koło) lub złożonym (czworobok z apsydą, oktagon wpisany w kwadrat, tetrakonchos, krzyż grecki)⁴⁶. Do pierwszej grupy należą prostokątne w najwcześniejszej fazie sale w Grenoble (il. 8) i w Genewie (il. 7) oraz aneks z dodatkowym basenem w drugim z wymienionych miast. Plan kwadratu nadano w pierwotnej wersji baptysterium w Aix-en-Provence. Jednakże – w odróżnieniu od Genewy i Grenoble – wprowadzony tu został podział na część centralną i obejście, oddzielone kolumnadą na podmurówce, powtarzającej plan kwadratu. Sala w Cimiez (il. 4) miała kształt trapezu, odziedziczony po układzie pomieszczeń starszego kompleksu term. Tu również koliście ustawione kolumny odgradzały obejście od partii centralnej.

Na planie prostokątnym wzniesiono baptysteria w Châteauneuf-de-Grasse (il. 3), Draguignan (il. 5) i Saint-Maximin (il. 12)⁴⁷. Dwa pierwsze nie miały żadnych podziałów wewnętrznych, natomiast przykład Saint-Maximin może świadczyć o ambicji dorównania standardom miejskim. W budowlu tej zastosowany został plan znany z Aix-en-Provence, z wewnętrzną kolumnadą na czworobocznej podmurówce.

⁴³ Y. C o d o u, *Draguignan. Église Saint-Hermentaire*, w: *Le premiers monuments*, s. 151-154.

⁴⁴ G u y o n, *La possible basilique à transept et le baptistère*, s. 487-507.

⁴⁵ S. R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, Münster 1988, s. 217.

⁴⁶ Zob. G u y o n, *Les premiers baptistères*, s. 33-38.

⁴⁷ Podobnego schematu można by się domyślać w Venasque i Six-Fours.

Nieistniejące dziś baptysterium w Die miało plan koła (*rotunditas*), o czym wiemy ze źródeł pisanych. Rotundami były prawdopodobnie także dwie inne niezachowane budowle – w Vienne i Viviers.

W grupie budowli o planach złożonych najprostszym rozwiązaniem była czworoboczna sala z apsydą po stronie wschodniej. Taki układ otrzymały w efekcie rozbudowy baptysteria w Grenoble (il. 8) i w Genewie (il. 7). Znany jest on także z Meysse (il. 10). W Grenoble półkolista apsyda, obudowana od zewnątrz kwadratowym masywem, oddzielona została prawdopodobnie przegrodą (il. 8b). Baptysterium w Genewie, kilka razy przebudowywane, zachowywało w kolejnych fazach ten sam układ prostokątnej sali z apsydą, zmieniając jedynie rozmiary i proporcje. Pierwotna, niewielka apsyda podkowiasta (il. 7a) otrzymała w następnym etapie kształt półkolisty (il. 7b). W kolejnej fazie znacznie przedłużony został prostokątny korpus budowli, a apsyda obudowana prostokątnym masywem (il. 7c, 7d). Za każdym razem część przeznaczona dla duchowieństwa pozostawała wydzielona od reszty pomieszczenia. W baptysterium w Meysse apsyda miała kształt podkowy. W przypadku Grenoble dobudowanie w kolejnej fazie trzech dalszych apsyd oraz wpisanie każdej w prostokątny masyw nadało zabytkowi plan czterolistny wewnątrz, a krzyżowy na zewnątrz (il. 8c, 8d)⁴⁸.

Plan oktogonu reprezentują cztery baptysteria: we Fréjus (il. 6), Marsylii (il. 9), Riez (il. 11) i Aix-en-Provence (II faza, il. 1). Na zewnątrz mają one kształt kwadratu, w środku – ośmioboku o czterech niszach półkolistych w narożach i czterech prostokątnych w środku boków. Najprostszy wariant występuje we Fréjus, gdzie nie wprowadzono dodatkowych podziałów przestrzeni. W trzech pozostałych istniały kolumnady – w Marsylii i Riez kolumny ustawiono kuliście, w Aix-en-Provence na kwadratowej podmurówce.

Analiza położenia baptysteriów na obszarze Prowansji pozwala na wyróżnienie dwóch stref występowania różnego rodzaju planów. Ich granicę stanowi w przybliżeniu rzeka Durance (zob. mapa 1).

Grupa pierwsza to baptysteria miejskie o planie oktogonu wpisanego w kwadrat w Marsylii, Aix-en-Provence, Fréjus, Riez oraz budowla w Cimiez, której wnętrzu starano się nadać charakter podobny jak w budowli centralnej poprzez wprowadzenie kolumnady wokół basenu. Porównanie ich rozmiarów odzwierciedla hierarchię i znaczenie Kościołów poszczególnych

⁴⁸ Krzyż grecki spotykamy ponadto w Valence, nie ma jednak pewności, czy należy on do okresu wczesnochrześcijańskiego; zob. kat. XVII.

miast⁴⁹. Pozostałe baptysteria południowej Prowansji, w Arles, Awinionie i Embrun, nie zachowały się, wobec czego trudno cokolwiek o nich wyrokować⁵⁰.

Do drugiej grupy należą czworoboczne baptysteria wiejskie, położone na osi nawy kościoła od strony zachodniej (Saint-Maximin, Draguignan, Châteauneuf-de-Grasse). Podobny układ mógł występować w Six-Fours i w baptysterium miejskim w Venasque, w niewielkiej odległości na północ od rzeki Durance. Przypadek Saint-Maximin, gdzie skala założenia jest podobna do Riez i Fréjus, a plan zbliżony do Aix-en-Provence, dowodzi, że w obrębie tej strefy wiejskie baptysteria mogły być wzorowane na budowlach biskupich.

W części północnej zróżnicowanie planów wydaje się większe, przy mniejszej jednak liczbie obiektów potwierdzonych archeologicznie⁵¹. Występują tu więc czworobok (w najwcześniejszych fazach w Genewie i Grenoble), czworobok z apsydą (w kolejnych fazach w Genewie, w Grenoble w II fazie i w Meysse), tetrakonchos (w Grenoble w III fazie), rotunda (Die, Vienne, Viviers) oraz być może krzyż grecki (Valence, il. 13). Nie spotykane są natomiast typy założeń znane z południa.

Wzorce dla baptysteriów prowansalskich bez trudu znaleźć można we wcześniejszej architekturze Italii⁵². W świetle najnowszych badań prototypem baptysterium na planie ośmioboku wydaje się rzymskie baptysterium na Lateranie, datowane na czasy Konstantyna Wielkiego⁵³. Taki typ planu rozpowszechnił się następnie w Italii północnej (np. Mediolan – ambrozyjańskie baptysterium S. Giovanni alle Fonti⁵⁴, Novara, Albenga, Lomello, San

⁴⁹ Riez (120 m²), Fréjus (125 m²) i Cimiez (140 m²) to zwykle „civitas”; Aix (200 m²) – stolica prowincji Narbonensis II; Marsylia (600 m²) – miasto rywalizujące z Vienne i Arles, mające pretensje do zwierzchności kościelnej nad sąsiednimi obszarami (zob. G u y o n, *Les premiers baptistères*, s. 28-29).

⁵⁰ Można jedynie postawić hipotezę – bez żadnych dowodów – o planach analogicznych do pobliskiej serii. W odniesieniu do Arles uczynił to już F. Benoit w art. *Le premier baptistère d'Arles et l'abbaye Saint-Césaire. Nouvelles recherches sur la topographie paléochrétienne d'Arles du IV au VI siècle*, „Cahiers archéologiques”, 5(1951), s. 36.

⁵¹ Wynika to stąd, że niektóre baptysteria miały kilka faz konstrukcyjnych (więc też i kilka planów), a wygląd innych jest dedukowany na podstawie źródeł pisanych.

⁵² Na temat budowli o planie centralnym zob. artykuł H. Windfelda-Hansena *Edifices antiques à plan central d'après les architectes de la Renaissance et baptistères paléochrétiens*, w: *Actes du Ve Congrès international d'archéologie chrétienne. Aix-en-Provence (13-19 septembre 1954)*, Città del Vaticano–Roma 1957, s. 391-399.

⁵³ O. B r a n d t, *Il battistero lateranense da Costantino a Ilario. Un riesame degli scavi*, „Opuscula romana” 22-23(1997-1998), s. 7-65.

⁵⁴ Zob. S. L u s u a r d i S i e n i a, M. S a n n a z a r o, *I battisteri del complesso*

Ponzo Canavese⁵⁵), skąd być może przedostał się do Prowansji. O ile jednak oktogony prowansalskie zawsze ukryte są w kwadratowych masywach, to w przykładach italskich układ ośmioboczny pozostawał widoczny od zewnątrz.

Podsumowując mogę stwierdzić, że wnioski autorów publikacji poświęconych wczesnochrześcijańskim bazylikom Prowansji, szczególnie te zgłoszone w ostatnich latach, na ogół znalazły potwierdzenie w wynikach moich badań. Nie natrafiłam jednak w literaturze przedmiotu na publikację, w której zostałby przyjęty taki sam zakres terytorialny, jaki proponuję w niniejszym artykule. Obejmując badaniami całą historyczną Prowansję, czyli prowincje Viennensis, Narbonensis II i Alpes Maritimae, zauważyć mogłam różnice występujące w architekturze obu jej części, północnej i południowej. Zastosowane przeze mnie kryteria pozwalają, jak sądzę, lepiej wyakcentować specyfikę architektoniczną południowej strefy regionu i to nie tylko w odniesieniu do bazylik funkcjonujących przy zespołach biskupich, ale też przy kościołach wiejskich. W bazylikach miejskich południa powtarza się plan oktagonu wpisanego w kwadrat. Dlatego już od 1 poł. XX w. i badań Jules'a Formigé zalicza się je do wspólnego typu, nazwanego „grupą prowansalską”. Podręcznikowym „kanonem” bazylik Prowansji stały się wobec tego należące do niej budowle z miast – z Aix-en-Provence, Fréjus, Marsylii, Riez i Cimiez. Obraz ten okazuje się jednak bardzo zawężony. Po pierwsze – w północnej części historycznej Prowansji występowały bazyliki mające zupełnie inne plany. Po drugie – na terenach wiejskich Prowansji południowej stosowane były schematy inne niż w zespołach biskupich. W części Prowansji, która leży na północ od rzeki Durance, nie znaleziono dotąd ani jednego bazyliki ośmiobocznej, chociaż bazyliki o takim układzie znane są z innych terenów Galii (np. w Nevers, Portbail). Można przyjąć, że w IV w. dominowały tam proste, czworoboczne bazyliki zaopatrzone ewentualnie w apsydę. Od V w., jak się wydaje, popularność zaczęły zdobywać inne warianty centralne, choć potwierdzonym przykładem jest tylko tetrakonchos w Grenoble. Pytanie o przyczynę zastosowania w przypadku „grupy prowansalskiej” planu oktagonu wpisanego w kwadrat pozostawić

episcopale milanese alla luce delle recenti indagini archeologiche, w: *L'Edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana*, Bordighera 2001, s. 647, przypis 1.

⁵⁵ Por. W i n d f e l d - H a n s e n, art. cyt., s. 395-396; G u y o n, *Les premiers baptistères*, fig. 6.

muszę otwartym. Częściowo tylko wytłumaczyć to można uwarunkowaniami historycznymi (silna romanizacja) i geograficznymi (bliskość Italii), które zaważyć mogły na wyborze planów nawiązujących do budowli rzymskich.

Należy ponadto zauważyć, że w południowej Prowansji jednorodną grupę tworzy także kilka baptysteriów wiejskich – w Saint-Maximin, Draguignan, Châteauneuf-de-Grasse, być może w Six-Fours – przez czworoboczny plan i usytuowanie przy zachodnim krańcu kościoła. Uważam zatem, że uzasadnione jest twierdzenie o występowaniu dwóch rodzajów planów charakterystycznych dla Prowansji południowej – jednego dla *civitas*, drugiego dla *vicus*. Jedyne znane baptysterium wiejskie północy – w Meysse – odbiega od schematu występującego w prowincjonalnych budowlach chrzcielnych części południowej. Myślę, że warto to odnotować, mimo że jest to przypadek jednostkowy.

Można przypuszczać, że w architekturze obu stref wystąpiły odmienne tendencje, pokrywające się z podziałami politycznymi z końca V w., kiedy tereny północne zajęli Burgundowie (zob. mapa 2). Powstałe w ten sposób granice polityczne utrudniały zapewne kontakty między rzymskim jeszcze południem a już barbarzyńską północą. Czy można na tej podstawie wysunąć hipotezę, że datowane na V w. baptysteria południa nie zdążyły wpłynąć na architektoniczne rozwiązania w strefie północnej? Uważam, że wspomniane zmiany polityczne przynajmniej w pewnym stopniu mogły oddziaływać na architekturę.

KATALOG

I. AIX-EN-PROVENCE, dep. Bouches-du-Rhône (Aquae Sextiae, Civitas Aquensium, prov. Narbonensis Secunda), il. 1.

Lokalizacja. Zespół biskupi Zbawiciela i NMP w centrum miasta przy Place de l'Université. W mieście antycznym był usytuowany przy *forum*, od zachodu granicząc z *cardo*. Baptysterium wbudowano w północno-zachodni narożnik forum (zachodnią ścianę wzniesiono na stylobacie wcześniejszego portyku otaczającego plac).

Opis (za: Guild, Guyon, Rivet, *Aix-en-Provence*, s. 110-116).

I f a z a. Budynek na planie kwadratu o boku długości ok. 14 m. Wewnątrz kwadratowa przestrzeń centralna, z oktagonalnym basenem (średnica – 1,50 m, głębokość – 0,75 m), oddzielona od obejścia (szerokości 2,75 m) podmurówką (szerokości 0,90 m), na której stoi 8 kolumn. Wejścia: od północy ku katedrze, od wschodu ku pomieszczeniom towarzyszącym, być może także od południa i zachodu. Trzy kanały doprowadzające wodę do basenu (z różnych epok, nie datowane precyzyjnie) oraz jeden kanał odpływowy. Posadzka z fragmentami tłuczki ceramicznej. Wnętrze basenu wyłożone płytami marmurowymi. Kolumny o korynckich kapitelach (na ogół *spolia*). Wręby na bazach po stronie północnej, wschodniej i południowej świadczą o istnieniu tam przegrody, której fragment znaleziono. Otwory w trzonach kolumn mogły służyć zainstalowaniu drążków, na których rozwieszono były draperie.

II f a z a. W narożach dodano półkoliste nisze (o promieniu 1,80 m). Posadzkę podniesiono o jeden stopień i pokryto mozaiką, z której zachował się jedynie fragment w niszy południowo-zachodniej.

Stan zachowania. Baptysterium wczesnochrześcijańskie zostało odbudowane w XI w. z dokładnym zachowaniem antycznego kształtu w jego II fazie. Istniejąca obecnie budowla stanowi rezultat przekształceń dokonywanych w późniejszych epokach oraz restauracji Jules'a Formigé przeprowadzonej w 1914 r.

Datowanie (za: Guild, Guyon, Rivet, *Aix-en-Provence*, s. 116-117):

I f a z a – V/VI w. (na podstawie badań stratygraficznych),

II f a z a – zmiana w trakcie budowy lub nieco później, ale jeszcze w epoce antycznej (na podstawie stylu mozaiki).

Teksty źródłowe. *Charte de Pierre II, Archevêque d'Aix dotant le chapitre*, w: J.-H. Albans (wyd.), *Gallia christiana novissima*, I, *Aix, Apt, Fréjus, Gap, Riez et Sisteron*, Montbéliard 1889, II, kol. 3-5: „Ad noticiam [...] pervenire volumus sedem aquensis ecclesie in honore Sancte Marie consecratam, cum oratorio Sancti Salvatoris nostri Dei, et baptisterio beati Johannis [...] in solitudine permansit. Miseratione igitur divina a quibusdam religiosis idem locus [...] cepit habitari. Inter

quos precipue emicuit Benedictus prepositus [...] qui eundem locum [...] edificiis, ornamentis, [...] ditavit et auxit” (dat. 1082-1096 r., za: F é v r i e r, *Les baptistères de Provence*, s. 425).

Bibliografia. F é v r i e r P.-A., *Les baptistères de Provence pendant le Moyen-Âge*, w: *Actes V*, 1957, s. 424-432; F o r m i g é J., *Baptistère*, w: *Congrès archéologique de France*, XCV session, Aix-en-Provence et Nice, 1932, Paris 1933, s. 277-290; t e n ż e, *Remarques diverses sur les baptistères de Provence*, w: *Mélanges en hommage à la mémoire de Fr. Martroye*, Paris 1941, s. 167-190; G u i l d R., G u y o n J., R i v e t L., *Aix-en-Provence. Groupe épiscopal Saint-Sauveur-Sainte-Marie*, w: D u v a l N. (red.), *Les premiers monuments chrétiens de la France*, t. I, *Sud-Est et Corse*, Paris 1995, s. 109-117; G u y o n J., *Aix-en-Provence*, w: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIII siècle*, t. II, *Provinces ecclésiastiques d’Aix et d’Embrun (Narbonensis Secunda et Alpes Maritimae), La Corse*, Paris 1986, s. 17-28; t e n ż e, *Aix-en-Provence. Cathédrale Saint-Sauveur*, w: G u y o n J., H e i j m a n s M. (red.), *D’un monde à l’autre. Naissance d’une chrétienté en Provence* [Catalogue de l’exposition], Arles 2001, s. 178; t e n ż e, *Baptistères et groupes épiscopaux de Provence*, w: *Actes XI*, 1989, s. 1427-1449; K h a t c h a t r i a n A., *Les baptistères paléochrétiens*, Paris 1962, s. 63, il. 343; R i s t o w S., *Frühchristliche Baptisterien*, Münster 1998, s. 154-156; V i e i l l a r d - T r o i e k o u r o f f M., *Les monuments religieux de la Gaule d’après les oeuvres de Grégoire de Tours*, Lille 1977, s. 28-29.

II. ARLES, dep. Bouches-du-Rhône (Arelate, Civitas Arelatensium, prov. Vienensis), il. 2.

Lokalizacja (na podstawie tekstów źródłowych). Pierwotny zespół biskupi był usytuowany na południowo-wschodnim krańcu miasta, tuż przy murach miejskich i bramie, skąd wychodziła droga wiodąca do Marsylii. W 512 r. na tym miejscu stanął żeński klasztor św. Jana, następnie św. Cezarego. Przed połową V wieku kościół biskupi, już pod wezwaniem św. Szczepana, i baptysterium zostały przeniesione w pobliże forum, na jedną z najważniejszych ulic miasta o osi północ-południe. W XII w. na tym samym miejscu odbudowana została katedra pod wezwaniem św. Trophimusa.

Opis. Brak danych.

Stan zachowania. Brak pozostałości archeologicznych.

Datowanie (za: F é v r i e r, *Arles*, w: *Topographie chrétienne*, s. 80): pocz. IV w. – stare baptysterium; 1. poł. V w. – baptysterium nowe.

Teksty źródłowe. C e z a r y z A r l e s, *Statuta sanctorum virginum*, PL LXVII, kol. 1105-1127 [kol. 1120: „Et quia propter custodiam monasterii aliqua ostia sive in veteri baptisterio, sive in schola vel textrino, aut in turre iuxta pomarium clausi atque damnati, nullus illa unquam sub qualibet utilitatis specie aperire proesumat”]; C e z a r y z A r l e s, *Testament*, PL LXVII, kol. 1139-1142; [kol. 1140: wzmiankowane „atrium sancti Stephani”]; K r u s c h B. (wyd.), *Vita S. Caesarii*, MGH, SRM, III, Hanovre 1896, s. 457-501 [s. 490: „Nam com ad oleum benedicendum competentibus in baptisterio annis singulis veniebat, et hinc rediens cum cocomula, ad consignandos infantes sederet, parvuli illic pueri vel puellae a parentibus missi certatim currebant, exhibentes vascula cum aqua, alii cum oleo, ut eis benediceret”]; *Vita S. Hilari Arelatensis*, 28-29, Paris 1995 (SCh 404), s. 156-159: „Ubi basilicae beati ac primi martyris Stephani venerabile corpus illatum est [...]. Dein antequam beati Genesii basilicae sanctum corpus inferrent”.

Bibliografia. B e n o i t F., *Le premier baptistère d'Arles et l'abbaye Saint-Césaire. Nouvelles recherches sur la topographie paléochrétienne d'Arles du IV au VI siècle*, „Cahiers archéologiques” 5, 1951, s. 31-59; F é v r i e r P.-A., *Arles*, w: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIII siècle*, t. III, *Provinces ecclésiastiques de Vienne et d'Arles (Viennensis et Alpes Graiae et Poeninae)*, Paris 1986, s. 73-84; t e n ż e, *Arles. Monastère Saint-Césaire*, w: D u v a l N. (red.), *Les premiers monuments chrétiens de la France*, t. I, *Sud-Est et Corse*, Paris 1995, s. 121-122; H e i j m a n s M., *Une cité, une Eglise et leurs évêques: Arles de Trophime à Virgile*, w: G u y o n J., H e i j m a n s M. (red.), *D'un monde à l'autre. Naissance d'une chrétienté en Provence [Catalogue de l'exposition]*, Arles 2001, s. 97-114; t e n ż e, *Arles. Monastère Saint-Jean*, w: tamże, s. 181; H u b e r t J., *La topographie religieuse d'Arles au VI siècle*, „Cahiers archéologiques” 2(1947), s. 17-27; R i s t o w S., *Frühchristliche Baptisterien*, Münster 1998, s. 157; S t e r n b e r g T., *Orientalium more secutus: Räume und Institutionem der Caritas des 5 bis 7 Jahrhunderts in Gallien*, Münster 1991, s. 199; V i e i l l a r d - T r o i e k o u r o f f M., *Les monuments religieux de la Gaule d'après les oeuvres de Grégoire de Tours*, Lille 1977, s. 39-40.

III. AWINION, dep. Vaucluse (Avenio, Civitas Avennicorum, prov. Viennensis).

Lokalizacja (za: B i a r n e, *Avignon*, s. 118). Baptysterium dedykowane św. Janowi znajdowało się w obrębie zespołu biskupiego, pomiędzy obecną katedrą Notre-Dames-Doms i kościołem św. Szczepana; istniało jeszcze w XVI w. jako *ecclesia sancti Iohannis Baptistae*.

Opis. Brak danych.

Stan zachowania. Brak pozostałości archeologicznych.

Datowanie. Brak danych.

Teksty źródłowe. Charte de Louis l'Aveugle (918), restitution à l'Eglise d'Avignon, A l b a n è s J.-H., C h e v a l i e r U. (wyd.), *Gallia christiana novissima*, VII, Avignon, Valence, 1920, nr 78, kol. 22-23 [wymieniona budowla pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela]; *Deliberation capitulaire (1315) pour agrandir l'église Notre-Dame-des Doms et bulle de Benoît XII (1341)*; D u h a m e l L. (wyd.), *Les origines du Palais des Papes, Congrès archéologique de France*, 49 session, Avignon, 1882, Paris 1882, s. 228, 252; *Donation de Laudoin (919) à l'Eglise d'Avignon*; A l b a n è s, C h e v a l i e r (wyd.), *Gallia christiana novissima*, nr 79, kol. 23-24 [wymieniona budowla pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela].

Bibliografia. B i a r n e J., Avignon, w: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIII siècle*, t. III, *Provinces ecclésiastiques de Vienne et d'Arles (Viennensis et Alpes Graiae et Poeninae)*, Paris 1986, s. 113-119.

IV. CHATEAUNEUF-DE-GRASSE, dep. Alpes-Maritimes (prow. Narbonensis Secunda), il. 3.

Lokalizacja. Kościół Notre-Dame du Brusca na płaskowyżu Valbonne, na południowym krańcu równiny, nad którą dominują miasteczka Opio i Châteauneuf-de-Grasse. Pomieszczenie z basenem chrzcielny zostało odkryte pod kruchtą kościoła, na zachodnim krańcu nawy.

Opis (za: F é v r i e r, F i x o t, *Châteauneuf-Grasse*, s. 100-102). Baptysterium w kształcie prostokątnego pomieszczenia (ok. 5,50 na 8 m), znajdującego się na zachodnim krańcu kościoła w typie wydłużonej sali apsydowej (wymiaru nawy: 19 na 8 m). Wejście do baptysterium w ścianie południowej, przy narożu południowo-zachodnim. Basen chrzcielny (głębokość ok. 0,50 m; szerokość ok. 1 m) siedmio-boczny, przesunięty w stronę południowo-zachodnią; sposób dostarczania wody nieznan. Dno w środkowej części pogłębione o ok. 10 cm. Ścianki wymurowane z kamienia łamanego, pokryte zaprawą murarską i tynkiem.

Stan zachowania. Obecnie baptysterium wraz z zachowanym basenem nakryte jest współczesną konstrukcją dachową, spoczywającą na romańskich murach; od nawy oddziela je krata.

Datowanie (za: F é v r i e r, F i x o t, *Châteauneuf-Grasse*, s. 100-102). VI w. (?) – kościół i baptysterium stanęły na miejscu wcześniejszej nekropoli, której groby datowane są na V-VI w.

Brak tekstów źródłowych.

Bibliografia. D'Annoville, Fixot, *Châteauneuf-de-Grasse. Notre-Dame du Brusca*, w: Guyon, Heijmans (red.), *D'un monde à l'autre*, s. 185; Février P.-A., Duvall N., *Les monuments chrétiens de la Gaule transalpine*, w: *Actes VIII*, 1972, s. 70, tabl. XXI, il. 5; Février P.-A., Fixot M., *Châteauneuf-de-Grasse. Eglise Notre-Dame du Brusca*, w: Duvall N. (red.), *Les premiers monuments chrétiens de la France*, t. I, *Sud-Est et Corse*, Paris 1995, s. 100-102; Guyon J., *Le baptême et ses monuments*, w: *Naissance des Arts chrétiens. Atlas des Monuments paléochrétiens de la France*, Paris 1991, s. 83; Ristow, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 163-164; Vindry G., *Châteauneuf-de-Grasse (Alpes-Maritimes). Notre-Dame de la Pitié*, w: Barral Yallet X. (red.), *Le paysage monumental de la France autour de l'An mil*, Paris 1987, s. 681-682.

V. CIMIEZ – NICEA, dep. Alpes-Maritimes (Cemenelum, prov. Alpes Maritimae), il. 4.

Lokalizacja (za: Février, *Nice. Groupe épiscopal de Cimiez*, s. 103-108). Zespół biskupi usytuowany był na zachodnim krańcu miasta antycznego, na miejscu zaadaptowanych term; baptysterium przylegało do północno-zachodniego boku kościoła, poprzedzone po stronie wschodniej pomieszczeniami termalnymi.

Opis. Budowla na planie trapezu (13 na 9,47 m – po stronie wschodniej – i 8,58 m – po stronie zachodniej); nieregularność założenia wynika z wykorzystania wcześniejszych budynków. Dwa wejścia: w narożu północno-wschodnim i w południowo-zachodnim. Posadzka w *opus signinum*. Kolumny o bazach na przemian kwadratowych i oktogonalnych, kapitele doryckie. Sześcioboczny basen otoczony ośmioma kolumnami, ustawionymi po okręgu w odległości 1,50-1,60 m od siebie; od strony wschodniej i zachodniej po dwa słupy o podstawie kwadratu. Pod ścianą wschodnią, na osi basenu, podium (2,88 m na 1,93 m na 0,25 m). Piscina (średnica 1,60 m, głębokość 0,95 m) na poziomie posadzki. Pierwszy stopień umożliwia zejście na poziom, w którym wydrążony został kwadratowy otwór (0,50 na 0,54 m) z dwoma kolejnymi schodkami. Całe wnętrze basenu pokryte szczelnie zaprawą murarską. Wodę doprowadzał kanał z półkolistych dachówek, otwarty od góry.

Stan zachowania. Zachowane fundamenty oraz mury, miejscami do wysokości kilku metrów; dwie z kolumn baptysterium zrekonstruowane.

Datowanie. V w. (na podstawie kontekstu historycznego: ok. 439-451 potwierdzony jest jedyny znany bp Cimiez, Valerianus).

Brak tekstów źródłowych.

Bibliografia. Duvall Y., *Nice-Cimiez*, w: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule: des origines au milieu du VIII siècle*, t. II, *Provinces ecclésiastiques d'Aix et d'Embrun (Narbonensis Secunda et Alpes Maritimae), La Corse*, Paris 1986,

s. 77-88; D u v a l N., *L'architecture cultuelle*, w: *Naissance des Arts chrétiens. Atlas des monuments paléochrétiens de la France*, Paris 1991; F é v r i e r P.-A., *Nice. Groupe épiscopal de Cimiez*, w: D u v a l N. (red.), *Les premiers monuments chrétiens de la France*, t. I, *Sud-Est et Corse*, Paris 1995, s. 103-108; G u y o n J., *Baptistères et groupes épiscopaux de Provence*, w: *Actes XI*, 1989, s. 1427-1449; t e n ż e, *Cimiez. Groupe épiscopal*, w: G u y o n, H e i j m a n s (red.), *D'un monde à l'autre*, s. 186; K h a t c h a t r i a n, *Les baptistères paléochrétiens*, s. 113, il. 291; R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 199.

VI. DIE, dep. Drôme (Deinsis Urbs, Civitas Deensium, prov. Viennensis).

Lokalizacja. Baptysterium przy północno-zachodnim narożniku katedry (?).

Opis (na podst. źródeł pisanych). Baptysterium na planie koła, wzniesione prawdopodobnie przy użyciu kolumn pochodzących ze starszego budynku.

Stan zachowania. Brak pozostałości archeologicznych.

Datowanie (za: F é v r i e r, *Die*, s. 66); 2. poł. V w. lub pocz. VI w. (?).

Teksty źródłowe. *Vita beati Marcelli*, w: F. D o l b e a u, *La Vie en prose de saint Marcel, évêque de Die*, „Francia”, 11(1983), s. 97-130: „templum baptisterii [...] ut rotunditas ipsa et plebi esset apta capacitas et sacrosancti baptismatis totius decens sublimitas [...] quaetenus ad instar paradisi, de medio basilicae utero, fons medicatis radians aquis vitae proflueret” (dat. na IX w., za: F é v r i e r, *Die*, s. 66); C o - l u m b i J., *Libri quattuor de rebus gestis Valentinorum et Diensium episcoporum*, Lyon 1652 [potwierdzenie, że obok wejścia do katedry były drzwi prowadzące do budowli pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela, gdzie chrzczono i grzebano dzieci].

Bibliografia. F é v r i e r P.-A., *Die*, w: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIII siècle*, t. III, *Provinces ecclésiastiques de Vienne et d'Arles (Viennensis et Alpes Graiae et Poeninae)*, Paris 1986, s. 63-67.

VII. DRAGUIGNAN, dep. Var (prov. Narbonensis Secunda), il. 5.

Lokalizacja. Kościół Saint-Hermentaire, 1,5 km na południowy zachód od centrum dawnego miasta, na niewielkim wzniesieniu nad rzeką Nartuby. Baptysterium zajmowało pomieszczenie wydzielone w zachodniej części nawy.

Opis (za: C o d o u Y., *Draguignan. Eglise Saint-Hermentaire*, w: D u v a l (red.), *Les premiers monuments chrétiens*, s. 151-154). Kościół jednonawowy na planie prostokąta (wymiary 27,90 na 8,90 m) z podkowiastą apsydą po stronie wschodniej, obudowaną prostokątnym masywem. Po stronie zachodniej wydzielone pomieszczenie (4,80 m x 7,86 m) z umieszczonym na osi okrągłym basenem chrzcielny (średnica

0,70 m, głębokość 0,50 m); wejście (do nawy kościoła) być może w ścianie wschodniej. Piscina, uformowana z zaprawy z domieszką tłuczki ceramicznej, bez systemu doprowadzającego i odprowadzającego wodę. W późniejszej fazie głębokość zmniejszona do 0,20 m.

Stan zachowania. Zasadnicza struktura kościoła zachowana w postaci późnoantycznej. W średniowieczu dodano przypory, pogrubiono mury, a nawa otrzymała ostrołukowe sklepienia. Baptysterium, po zburzeniu ściany wschodniej, połączono z nawą; basen chrzcielny zachowany częściowo.

Datowanie (za: C o d o u, *Draguignan*, s. 153-154). W przybliżeniu VI w. (na podstawie: 1) obecności basenu chrzcielnego, 2) planu analogicznego do zespołu Notre-Dame du Brusac w Châteauneuf-de-Grasse z baptysterium przed nawą, 3) obecności wcześniejszych grobów datowanych na IV-VI wiek.

Brak tekstów źródłowych.

Bibliografia. C o d o u Y., *Draguignan. Eglise Saint-Hermentaire*, w: D u v a l (red.), *Les premiers monuments chrétiens*, s. 151-154; t e n ż e, *Draguignan. Saint-Hermentaire*, w: G u y o n, H e i j m a n s (red.), *D'un monde à l'autre*, s. 188; R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, Münster 1998, 170.

VIII. EMBRUN, dep. Hautes-Alpes (Ebredunum, Civitas Ebrodunensium, prov. Alpes Maritimae)

Lokalizacja (za: F é v r i e r, *Embrun*, s. 70). Zespół biskupi wraz z baptysterium przypuszczalnie na miejscu średniowiecznej katedry, w południowej części średniowiecznego miasta.

Opis. Brak danych.

Stan zachowania. Brak pozostałości archeologicznych.

Datowanie (za: F é v r i e r, *Embrun*, s. 70). V w. (?) – według niepewnych przekazów bp Marcellinus miałby działać w 2. poł. IV w., potwierdzenie istnienia biskupstwa datuje się jednak dopiero na 439 r.

Źródła. G r z e g o r z z T o u r s, *In gloria confessorum*, w: B. K r u s c h, W. L e v i s o n (wyd.), MGH SRM, I, 2, Hanovre–Hahn 1951, s. 520: „Hic enim fecisse dicitur lavacrum ad baptizandum, in quo natale Domini dominicae caenae aqua dicitur divinitus exoriri. De quo etiam ad aliud lavacrum, in quo consuetudo prisca baptizari instituit, aqua defertur; non tamen cumulatur, ut de illis fontibus Hispaniae supra retulimus”.

Bibliografia. F é v r i e r P.-A., *Embrun*, w: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIII siècle*, t. II, *Provinces ecclésiastiques d'Aix et d'Embrun (Narbonensis Secunda et Alpes Maritimae), La Corse*, Paris 1986, s. 69-72; R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 171; V i e i l l a r d - T r o i e k o u r o f f, *Les monuments religieux de la Gaule*, s. 117-119.

IX. FRÉJUS, dep. Var (Forum Iulii, Civitas ForoIuliensium, prov. Narbonensis Secunda), il. 6.

Lokalizacja. Zespół biskupi w centrum obecnego miasta, w pobliżu Placu Jules'a Formigé; w mieście antycznym w części południowo-zachodniej, przy *cardo*. Baptysterium po stronie zachodniej, oddzielone od katedry średniowiecznym sklepieniem korytarzem. Na południe od katedry siedziba biskupia.

Opis (za: F é v r i e r, *Fréjus. Cathédrale, baptistère*, s. 157-162; F i x o t, *Fréjus. Groupe épiscopal*, s. 189). Baptysterium w kształcie oktagonu wpisanego w kwadrat (długość boku ok. 11 m, wewnętrzna średnica ok. 7,70 m, szczyt kopuły na wysokości ok. 10 m nad obecną posadzką). Wewnątrz nisze (wysokość 5,68 m) na przemian półkoliste (średnica 2,50 m) i prostokątne (2,20 na 0,90 m). Wejścia w niszach: północno-wschodniej (wysokości 2,78 m) i południowo-wschodniej (wysokości 2,12 m). Nisze zamknięte od góry łukami, utworzonymi z wydłużonych cegieł i leżących między nimi dwóch warstw kłińców z piaskowca. Łuki te opadają za pośrednictwem masywnych ciosów nasadowych na gzymsy zapożyczone z budowli antycznej i na kolumny flankujące nisze. Przestrzeń centralną obiega cokół z brunatnego piaskowca. Pośrodku oktagonalny basen (szerokość 1,33 m, głębokość 0,92 m) wyłożony marmurem, otoczony murkiem o wysokości 0,30 m, na którym wznosiło się cyborium. Nie znaleziono śladów kanalizacji. Obok basenu odkryto *dolium* – być może pozostałość wcześniejszej niż baptysterium konstrukcji lub efekt późniejszego przekształcenia. W górnej partii, ponad arkadami widoczny oktagon, który przechodzi w szesnastobok. Zwieńczenie stanowi kopuła (zrekonstruowana przez Formigé) wystająca z kolistego tamburu. Trzony kolumn z czarnego granitu i większość głowic to *spolia*. Korynckie kapitele rozmieszczone parami: po stronie północnej z białego marmuru kararyjskiego i zdobione motywem giętkiego akantu (II w.), po stronie zachodniej – z szarego marmuru prokonezyjskiego o motywach akantu kolczastego (IV w.), po stronie południowej – uszkodzone kapitele antyczne, w dolnej partii zdobione akantem kolczastym, po stronie wschodniej – kapitele z szarego marmuru i częściowo inspirowane głowicami IV-wiecznymi współczesne budowie baptysterium. Marmurowe bazy wykonano specjalnie dla baptysterium.

Stan zachowania. Duże partie muru zostały przerobione w średniowieczu. Cała górna część, począwszy od kolistego tamburu, jest współczesną rekonstrukcją Jules'a Formigé'a, zmierzającą do przywrócenia postaci wczesnochrześcijańskiej.

Datowanie. I. poł. V w. (za: F i x o t, *Fréjus*, s. 189).

Źródła ikonograficzne. Rysunek baptysterium w przekroju, wykonany przed rekonstrukcją kopuły przez Formigé'a (P f i s t e r, *Il battistero di Fréjus*, il. 5, s. 353).

Bibliografia. F é v r i e r P.-A., *Fréjus*, w: *Topographie chrétienne*, t. II, s. 43-47; t e n ż e, *Fréjus. Cathédrale, baptistère*, w: D u v a l (red.), *Les premiers monuments chrétiens*, s. 155-164; t e n ż e, *Le groupe épiscopal de Fréjus*, Paris 1981; t e n ż e, *Les baptistères de Provence pendant le Moyen-Âge*, w: *Actes V*, 1957, s. 424-432; F i x o t M., *Fréjus. Groupe épiscopal*, w: G u y o n, H e i j m a n s (red.), *D'un monde à l'autre*, s. 189; F o r m i g é J., *Baptistère*, w: *Congrès archéologique de France*, XCV session, Aix-en-Provence et Nice, 1932, Paris 1933, s. 277-290; t e n ż e, *Remarques diverses sur les baptistères de Provence*, w: *Mélanges en hommage à la mémoire de Fr. Martroye*, Paris 1941, s. 167-190; G u y o n J., *Baptistères et groupes épiscopaux de Provence*, w: *Actes XI*, 1989, s. 1427-1449; t e n ż e, *Le baptême et ses monuments*, w: *Naissance des Arts chrétiens. Atlas des Monuments paléochrétiens de la France*, Paris 1991, s. 71; K h a t c h a t r i a n, *Les baptistères paléochrétiens*, s. 88-89, il. 345; P f i s t e r P., *Il battistero di Frejus*, „Rivista di archeologia cristiana”, 5(1928), s. 345-364; R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 173.

X. GENEWA, Szwajcaria, kanton Genewa (Genava, Civitas Genavensium, prov. Viennensis), il. 7.

Lokalizacja. Zespół biskupi, w północno-wschodnim narożu antycznego miasta, złożony z dwóch bazylik – północnej i południowej – oraz położonego między nimi baptysterium. Od strony wschodniej pałac biskupi z salą recepcyjną (?) i kaplicą; pomiędzy kościołami i baptysterium – atrium.

Opis (za: B o n n e t, *Baptistères et groupes épiscopaux d'Aoste et de Genève*, s. 1407-1426; G u y o n, *Les premiers baptistères des Gaules*, il. 4, 13, 19, 20, 30; P l a n, *Le décor de stuc*, s. 23-28).

I f a z a. Baptysterium w kształcie szerokiej prostokątnej sali, do której następnie dodano prawie kolistą apsydę po stronie wschodniej, poprzez aneks połączone z położonym po stronie północnej kościołem. Basen kwadratowy (szerokość 1,20 m, głębokość 0,75 m), przesunięty ku północnej ścianie budynku. Zachowane fragmenty polichromowanego tynku i dekoracji stiukowej.

II f a z a. Baptysterium przeniesione do wzniesionej tuż obok sali z mniejszą apsydą. Ośmioboczny basen chrzcielny (średnicy 2 m), kwadratowy wewnątrz, licowany płytami marmurowymi, umieszczony na osi budynku; wokół basenu kolumnada, ustawiona po okręgu o średnicy ok. 6 m. Zachowane fragmenty malowanego tynku, mozaiki posadzkowe przed apsydą, liczne elementy ze stiuku.

III f a z a. Zburzenie pierwotnej sali baptysterium. Budynek z II fazy przedłużony w kierunku zachodnim, dzięki czemu uzyskał dwukrotnie większe rozmiary. Apsydę powiększono i obudowano od zewnątrz prostokątnym masywem. Wejścia: zachodnie, północne i południowe. Ośmioboczny basen (średnica – 1,80 m, głębokość – 0,55 m)

przesunięto na środek powiększonego pomieszczenia. Ponad basenem arkadowe cyborium. Po stronie wschodniej podium, oddzielone przez *cancelli*. Łuk triumfalny apsydy, oparty na podwójnych kolumnach, pokryty bogatą dekoracją stiukową. Posadzka pokryta mozaiką geometryczną. Po stronie zachodniej *solea* prowadząca do owalnej ambony. Drugą ambonę ustawiono przy północno-wschodnim boku basenu. Dopływ wody drewnianymi rurami, połączonymi ze studnią znajdującą się w odległości ok. 30 m od baptysterium, którą zasypano w końcu V lub na pocz. VI w. IV f a z a. Stopniowe zmniejszanie rozmiarów basenu (średnica – 1,20 m, głębokość – 0,46 m), który w efekcie nakładania kolejnych warstw tynku otrzymał kształt prawie kolisty. W jednej z warstw użyto materiału przepuszczającego wilgoć, co świadczyłoby o zaniechaniu napełniania zbiornika wodą. Wokół basenu murek, na nim cyborium na pięciu kolumnach. Po stronie północnej aneks z drugim basenem, również oktagonalnym (średnica – 2 m, głębokość – 0,32 m).

Stan zachowania. Pozostałości baptysterium zabezpieczone.

Datowanie (za: B o n n e t, S a n t s c h i, *Genève*, s. 44; B o n n e t, *Baptistères et groupes épiscopaux d'Aoste et de Genève*, s. 1409-1416); 350-370 (I faza); ok. 380-400 (II faza); V w. (III faza); VI-VII w. (IV faza).

Brak tekstów źródłowych.

Bibliografia. B o n n e t C., *Baptistères et groupes épiscopaux d'Aoste et de Genève: évolution architecturale et aménagements liturgiques*, w: *Actes XI*, 1989, s. 1407-1426; B o n n e t C., *Chronique des découvertes archéologiques dans le Canton de Genève en 1988 et 1989*, „Genava”, 38(1990), s. 5-8; t e n ż e, *Chronique des découvertes archéologiques dans le Canton de Genève en 1992 et 1993*, „Genava”, 42(1994), s. 31-34; t e n ż e, *Les installations liturgiques du baptistère et des trois églises épiscopales de Genève durant l'Antiquité tardive*, „Antiquité tardive”, 4(1996), s. 101-103; B o n n e t C., S a n t s c h i C., *Genève*, w: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIII siècle*, t. III, *Provinces ecclésiastiques de Vienne et d'Arles (Viennensis et Alpes Graiae et Poeninae)*, Paris 1986, s. 37-48; D u v a l N., *L'ecclēsia, espace de la communauté chrétienne dans la cité*, w: *Naissance des arts chrétiens. Atlas des Monuments paléochrétiens de la France*, Paris 1991, s. 59; G u y o n J., *Les premiers baptistères des Gaules (IV-VIII siècles)*, Roma 2000, il. 4, 13, 19, 20, 30; P l a n I., *Le décor des baptistères de Genève*, „Genava”, 38(1990), s. 23-28; R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, 540-545.

XI. GRENOBLE, dep. Isère (Gratianopolis, Civitas Gratianopolitana, prov. Viennensis), il. 8.

Lokalizacja. Centrum obecnego miasta (Plac Notre-Dame). W północno-wschodniej części miasta wczesnochrześcijańskiego, tuż przy murach i jednej z bram miejskich

(*Portam Viennensem Herculeam*). Baptysterium na wprost fasady obecnej katedry, w odległości ok. 12 m.

Opis (za: B a u c h e r o n, B l i n, G i r a r d, *Grenoble. Baptistère*, s. 233-238; B a u c h e r o n, de M o n t j o y e, *Le groupe cathédrale de Grenoble*, s. 95-100; G u y o n, *Les premiers baptistères des Gaules*, il. 2, 21, 25.

I f a z a. Prostokątna sala (7,30 na 6,40 m) otoczona aneksami. Wejścia po stronie północnej i południowej. W centrum oktogonalny basen (średnica 2,25 m, głębokość 0,75 m), pokryty zaprawą z fragmentami tłuczki ceramicznej, z wąskim stopniem.

II f a z a. Dodanie półkolistej apsydy po stronie wschodniej. Wnętrze pokryto płytami marmurowymi. Za pomocą ołowianych rur utworzono system doprowadzania i odpływu wody z piscinej (przekształcany potem kilkakrotnie).

III f a z a. Budowla otrzymała plan tetrakonchosu wpisanego w krzyż grecki (rozpiętość ramion 13,10 i 12,60 m). Każda z apsyd (średnica 3,60-3,70 m) prezentuje odmienny sposób konstrukcji i zdobienia, co świadczy o różnych etapach przekształceń budowli. Posadzkę apsyd podwyższono, ściany lub sklepienia dekorowano mozaiką, co poświadcza liczne znalezione tessery. Pośrodku wydzielonej stopniem (wysokości ok. 15 cm, szerokości 0,60 m) przestrzeni centralnej umieszczono basen chrzcielny, który zachował ślady stopniowej redukcji i kilku modyfikacji kształtu, ostatecznie otrzymując formę nieregularnego pięcioboku (średnica – 1,30 m, głębokość – 0,65 m). Wyłożony marmurem schodek ułatwiał zejście. Na dnie piscinej umieszczono bazę kolumny – poprzez wykonany w niej otwór wypływała woda pod ciśnieniem. Wokół basenu murek, na nim cyborium na pięciu kolumnkach. Do budowli przylegał zespół aneksów. W nasypie wypełniającym basen znaleziono drobne elementy dekoracyjne: niewielki kapitel z wapienia, zdobiony na swych czterech bokach reliefem o motywach geometrycznych, fragment płyty *cancelli* z ornamentem plecionkowym oraz grawerowane tabliczki z kości, kości słoniowej i rogu jelenia.

Stan zachowania. Mury zachowane do wysokości przeciętnie ok. 0,60 m.

Datowanie (za: B a u c h e r o n, B l i n, G i r a r d, *Grenoble. Baptistère*, s. 237-238); ok. 400 (I faza); koniec V w. (III faza) – na podstawie znalezionej ceramiki, monet i układu stratygraficznego; ok. X-XI w. – zburzenie baptysterium (dat. na podstawie ceramiki znalezionej w nasypie i typologii pochówków na miejscu zabytku) (za: G u y o n, *Les premiers baptistères*, s. 60): między końcem IV w. (po 387 r. – data stwierdzona na podstawie monety) a pierwszym trzydziestowieciem V w. (I faza); ok. XI w. (zamurowanie drzwi do apsydy północnej – porzucenie baptysterium?).

Brak tekstów źródłowych.

Bibliografia. B a u c h e r o n F., B l i n O., G i r a r d G., *Grenoble. Baptistère*, w: D u v a l (red.), *Les premiers monuments chrétiens*, s. 233-238; B a u -

cheron F., de Montjoye A., *Le groupe cathédrale de Grenoble (Isère): essai sur ses origines*, „Antiquité Tardive”, 4(1996), s. 95-100; Cora l d e l l e R., F é v r i e r P.-A., *Grenoble*, w: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIII siècle*, t. III, *Provinces ecclésiastiques de Vienne et d'Arles (Viennensis et Alpes Graiae et Poeninae)*, Paris 1986, s. 49-54; D u v a l N., *L'ecclēsia, espace de la communauté chrétienne dans la cité*, w: *Naissance des arts chrétiens. Atlas des Monuments paléochrétiens de la France*, Paris 1991, s. 50-69; t e n ż e, *Grenoble. Grenoble antique et le groupe épiscopale*, w: D u v a l, *Les premiers monuments chrétiens*, s. 230-232; G u y o n J., *Les premiers baptistères des Gaules (IV-VIII siècles)*, Roma 2000, il. 2, 21, 25; R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 174-175.

XII. MARSYLIA (Marseilles), dep. Bouches-du Rhône (Massalia, Massilia, Civitas Massiliensium, prov. Viennensis), il. 9.

Lokalizacja. Zespół biskupi na północno-zachodnim krańcu miasta antycznego, nad brzegiem morza, obecnie przy Quai de la Tourette. Baptysterium na północny zachód od pierwotnej katedry, w niewielkim od niej oddaleniu; obecnie – w większości pod transeptem i nawą katedry z XIX w.

Opis (za: G u y o n, *Marseille. Baptistère Saint-Jean*, s. 143-146). Baptysterium na planie oktogonu wpisanego w kwadrat (bok długości ok. 25 m). Wejścia: po stronie zachodniej (większe) i południowej, być może również w pozostałych bokach. Wewnątrz półkoliste nische (o promieniu 3,10 m) w narożach. Przestrzeń centralna (średnica 13 m) wraz z basenem w kształcie nieregularnego ośmioboku (średnica wewnętrzna – 2,70 m, zewnętrzna – 4,40 m; głębokość 0,70 m) oddzielona kolumnadą od obejścia (szerokość ok. 4 m). Kapitele kolumn korynckie. Obrzeża basenu wyłożono marmurem białym, dno – wielobarwnym. W odległości ok. 5,10 m na północny wschód od środka pisciny znaleziono fragment dekoracji posadzkowej w *opus sectile*. Posadzka obejścia mozaikowa. Przynajmniej w dolnej części ścian okładzina marmurowa. Kolumny pochodzące ze spoliów. Ślady w niszy północno-wschodniej pozwalają wnioskować o istnieniu kanalizacji. W pobliżu, po południowej stronie kościoła biskupiego, odkryto sarkofagi datowane na V w.

Datowanie (za: G u y o n, *Marseille*, s. 146). V w. (styl mozaik pozwala je datować na koniec IV lub początek V w.).

Stan zachowania. Zabytek zasypany i w dużym stopniu zniszczony w XIX w. W muzeum miejskim oglądać można jedynie 6 kapiteli i bazy kolumn pochodzące z baptysterium.

Teksty źródłowe: *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Victor de Marseille*, B. G u é r a r d (wyd.), t. II, Paris 1857, s. 100 [spis własności kościelnych z ok. 1045 r.] za: G u y o n, *Marseille. Baptistère Saint-Jean*, s. 142; G r z e g o r z z T o u r s,

Historia Francorum, IV, 43; VI, 11, MGHSRM, t. I, 1; B. K r u s c h, W. L e v i - s o n (wyd.), Hanovre, Hahn 1951, s. 178, 280-281 [pierwsze potwierdzenie istnienia kościoła biskupiego w czasach Sigeberta (zm. 575)]; (ikonograficzne): R o u - s t a n F., *Rysunek dziedzińca probostwa z poł. XIX w.* (widoczna jedna z nisz baptysterium), w: D u v a l N., *Les premiers monuments chrétiens de la France*, t. I, *Sud-Est et Corse*, Paris 1995, s. 143.

Bibliografia. F o r m i g é J., *Baptistère*, w: *Congrès archéologique de France*, XCV session, Aix-en-Provence et Nice, 1932, Paris 1933, s. 277-290; t e n ż e, *Remarques diverses sur les baptistères de Provence*, w: *Mélanges en hommage à la mémoire de Fr. Martroye*, Paris 1941, s. 167-190; G u y o n J., *Baptistères et groupes épiscopaux de Provence*, w: *Actes XI*, 1989, s. 1427-1449; t e n ż e, *Les premiers baptistères des Gaules (IV-VIII siècles)*, Roma 2000, il. 8, 32; t e n ż e, *Marseille*, w: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIII siècle*, t. II, *Provinces ecclésiastiques d'Aix et d'Embrun (Narbonensis Secunda et Alpes Maritimae), La Corse*, Paris 1986, s. 121-133; t e n ż e, *Marseille. Baptistère Saint-Jean*, w: D u v a l (red.), *Les premiers monuments chrétiens*, s. 142-146; t e n ż e, *Marseille. Groupe épiscopal*, w: G u y o n, H e i j m a n s (red.), *D'un monde à l'autre*, s. 192; K h a t c h a t r i a n, *Les baptistères paléo-chrétiens*, s. 105, il. 344, 376; L e c l e r c q H., *Marseille. Baptistère de la Major*, DACL, t. X, Paris 1932, kol. 2243; R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 194; V i e i l l a r d - T r o i e k o u r o f f, *Les monuments religieux de la Gaule*, s. 158-160.

XIII. MEYSSE, dep. Ardèche (Mixano, prov. Viennensis), il. 10.

Lokalizacja. Baptysterium (obecny kościół św. Jana Chrzciciela) położone w centrum miasteczka.

Opis (za: R e y n a u d, *Meysse*, s. 211-213).

I f a z a. Zachowane fundamenty budowli i kilka warstw kamieni w elewacji (funkcje chrzcielne nie potwierdzone).

II f a z a. Zespół budowli składający się prawdopodobnie z kościoła po stronie północnej (?), baptysterium w centrum i aneksu po stronie południowej. Baptysterium na planie zbliżonym do kwadratu (ok. 13 na 15 m) z apsydą o planie łuku podwyższonego (11,30 m średnicy) po stronie wschodniej. W apsydzie basen oktogonalny (średnica zewnętrzna – 2,24 m, wewnętrzna – ok. 1,20 m) z podestem w kształcie trapezu od strony zachodniej.

Stan zachowania. W XI na miejscu baptysterium stanął znajdujący się tam do dziś kościół parafialny.

Datowanie (za: R e y n a u d, *Meysse*, s. 213).

I f a z a – 2. poł. V w. (na podstawie sposobu konstrukcji oraz apsydy na planie łuku podwyższonego).

II f a z a – VI w. (wnioskowana na podstawie obecności basenu chrzcielnego i sąsiedztwa grobów z *tegulae*).

Brak tekstów źródłowych.

Bibliografia. R e y n a u d J.-F., *Meysse (Ardèche) Saint-Jean-Baptiste*, w: B a r r a l Y A l t e t X. (red.), *Le paysage monumental de la France autour de l'an mil*, Paris 1987, s. 711; t e n ż e, *Meysse. Eglise Saint-Jean-Baptiste. Ancien baptistère*, w: D u v a l (red.), *Les premiers monuments chrétiens*, s. 211-213; R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 195.

XIV. RIEZ, dep. Alpes-de-Hautes-Provence (Colonia Apollinaris Reiorum, Civitas Reiensium, prov. Narbonensis Secunda), il. 11.

Lokalizacja. Zespół biskupi w południowej części miasta, na lewym brzegu rzeki Colostre, w dzielnicy zwanej Pré de Foire, na miejscu kompleksu budowli antycznych (baptysterium być może na miejscu term). Baptysterium w pewnej odległości na zachód od kościoła biskupiego, oddzielone od niego drogą.

Opis (za: B a r r o u l, *Riez. Groupe épiscopal. Cathédrale et baptistère*, s. 87-93). Budynek dokładnie orientowany, prawie kwadratowy na zewnątrz (11,10 na 10,80 m), wewnątrz mający formę oktagonu. W narożnikach nisze półkoliste (głębokość 1 m), sklepione półkopytami, po stronie wschodniej wejście (szerokość 2,75 m), bardzo przekształcone, po stronie zachodniej płaska wnęka; w ścianach północnej i południowej otwory zamknięte łukiem pełnym (być może średniowieczne). Pośrodku oktagonalny basen (szerokość 1,10 m, głębokość 0,62 m), otoczony ośmioma kolumnami (wysokość ok. 4 m), które oddzielały przestrzeń centralną od obejścia. Ścianki i dno basenu pokryte płytami marmurowymi. Kolumny z kapitelami koryncyckimi to *spolia*, być może z portyku pobliskiej świątyni pogańskiej.

Stan zachowania. Jedynie dolna część murów i kolumnada pochodzą z pierwotnej budowli. Górne partie przebudowane w XII w., następnie przekształcone, głównie w wyniku restauracji z XIX i pocz. XX w. Zachowały się fundamenty portyku, częściowo widoczne.

Datowanie (za: B a r r o u l, *Riez. Groupe épiscopal*, s. 93). Początek V w. (przypuszczalnie budowa zespołu była współczesna ustanowieniu biskupstwa).

Brak tekstów źródłowych.

Bibliografia. B a r r o u l G., *Riez. Groupe épiscopal*, w: G u y o n, H e i j - m a n s (red.), *D'un monde à l'autre*, s. 195; t e n z e, *Riez. Groupe épiscopal. Cathédrale et baptistère*, w: D u v a l (red.), *Les premiers monuments chrétiens*, s. 85-93; D u v a l N., *L'architecture culturelle*, w: *Naissance des Arts chrétiens. Atlas des Monuments paléochrétiens de la France*, Paris 1991, 190; F o r m i - g é J., *Baptistère*, w: *Congrès archéologique de France*, XCV session, Aix-en-Provence et Nice, 1932, Paris 1933, s. 277-290; t e n z e, *Remarques diverses sur les baptistères de Provence*, w: *Mélanges en hommage à la mémoire de Fr. Martroye*, Paris 1941, s. 167-190; G r i f f e E., *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*, t. II, Paris 1966, s. 261; t. III, Paris 1965, s. 28-29; G u y o n J., *Baptistères et groupes épiscopaux de Provence*, w: *Actes XI*, 1989, s. 1427-1449; t e n z e, *Riez*, w: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIII siècle*, t. II, *Provinces ecclésiastiques d'Aix et d'Embrun (Narbonensis Secunda et Alpes Maritimae), La Corse*, Paris 1986, s. 35-42; K h a t c h a t r i a n, *Les baptistères paléochrétiens*, s. 122, il. 346; L e c l e r c q H., *Riez*, DACL, t. XIV, Paris 1948, kol. 2423-2426; R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 211; V i e i l l a r d - T r o i e k o u r o f f, *Les monuments religieux de la Gaule*, s. 239-240.

XV. SAINT-MAXIMIN, dep. Var (prov. Narbonensis Secunda), il. 12.

Lokalizacja. Kościół wczesnochrześcijański na placu przed Hôtel-de-Ville, po południowej stronie gotyckiej katedry św. Marii Magdaleny, którą wzniesiono ponad mauzoleum z końca IV w., zidentyfikowanymi w XIII w. jako miejsce pochowania św. Marii Magdaleny i jej towarzyszy. Baptysterium usytuowane na przedłużeniu nawy pierwotnego kościoła, od strony zachodniej.

Opis (za: G u y o n, *La possible basilique à transept et le baptistère*, s. 487-507).
I f a z a. Baptysterium na planie kwadratu (długość boku ok. 10 m). W ścianie wschodniej trzy symetrycznie rozmieszczone wejścia (każde poprzedzone stopniem) prowadzące do kościoła. Prawdopodobnie było też wejście w ścianie południowej, otwierające się na przyległy aneks. Kwadratową przestrzeń centralną wydzielala podmurówka, na której wznosiły się w narożach filary (o przekroju „L”), oraz po dwie kolumny na każdym boku. Obejście (po 2 m szerokości po stronie wschodniej i zachodniej, 1,75 m po stronie północnej i południowej). Pośrodku budowli sześcioboczny basen (średnica 1,43 m, głębokość 0,70 m) otoczony murkiem (szerokość 0,35 m), na którym mogło stać cyborium (w pobliżu znaleziono fragmenty baz, trzonów i kapiteli kolumnienek). Brak śladów urządzeń kanalizacyjnych. Posadzka z zaprawy z domieszką tłuczki ceramicznej. Baptysterium miało aneksy, o czym świadczą odcinki murów odsłoniętych po stronie północnej i południowej.
II f a z a. Basen chrzcielny uzyskał kształt nieregularnego sześcioboku w wyniku dodania dwóch stopni po stronie wschodniej. Środkowe wejście łączące baptysterium z kościołem zostało zamurwane, a zamiast niego utworzono niszę flankowaną ko-

lumnami. Jej posadzka, podwyższona w stosunku do obejścia i dekorowana mozaiką, tworzyła rodzaj podestu.

Stan zachowania. Baptysterium, początkowo przekształcone w miejsce pochówków, prawdopodobnie w XIV w. zostało zburzone wraz z przyległym kościołem w związku z budową bazyliki św. Magdaleny i urządzeniem obok niej cmentarza.

Datowanie (za: G u y o n, *La possible basilique à transept et le baptistère*, s. 487-507). Kościół – V w. (na podstawie fragmentu ceramicznego), baptysterium – VI w. (przypuszczalnie wzorowane na baptysterium w Aix-en-Provence datowanym na ok. 500 r.; przekształcenia basenu i niszy trudne do datowania, wczesnośredniowieczne. Około XI w. (?) baptysterium przekształcone w kaplicę grobową. Około XII/XIII w. przedłużenie kościoła w kierunku zachodnim i częściowe zburzenie baptysterium. Koniec XIII w. – budowa bazyliki św. Marii Magdaleny po stronie północnej; XIV w. (?) – zburzenie kompleksu wczesnochrześcijańskiego.

Brak tekstów źródłowych.

Bibliografia. G u y o n J., *La possible basilique à transept et le baptistère de l'Antiquité tardive de Saint-Maximin*, w: *Domum tuam dilexi. Miscellanea in onore di Aldo Nestori*, Città del Vaticano 1998, s. 487-507; t e n ż e, *La recente scoperta del battistero paleocristiano di Saint-Maximin*, „Rivista di archeologia cristiana”, 72(1996), s. 414-416; t e n ż e, *Les premiers baptistères des Gaules (IV-VIII siècles)*, Roma 2000, s. 29, 47, 48, 63, il. 9, 11; t e n ż e, *Saint-Maximin. Crypte, église et baptistère*, w: G u y o n, H e i j m a n s (red.), *D'un monde à l'autre*, s. 196.

XVI. SIX-FOURS, dep. Var (prov. Viennensis).

Lokalizacja. Po południowo-zachodniej stronie obecnego kościoła św. Piotra.

Opis (za: R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 217). Basen o kształcie kolistym, nieregularnie uformowany (wewnętrzna średnica 1,30 m, głębokość 0,84 m, grubość ścianek 0,35 m). W pobliżu znaleziono podest, zinterpretowany jako stopień.

Stan zachowania. Zachowany basen chrzcielny.

Datowanie (za: R i s t o w, dz. cyt., s. 217). VI w. (?) – na podstawie fragmentów wczesnośredniowiecznej ceramiki.

Brak tekstów źródłowych.

Bibliografia. R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 217.

XVII. VALENCE, dep. Drôme (Valentia, Civitas Valentinorum, prov. Viennensis), il. 13.

Lokalizacja. Po południowej stronie katedry św. Apolinarego był usytuowany romański kościół św. Szczepana, który – jak się przypuszcza – stanął na miejscu wcześniejszego baptysterium.

Opis (za: F é v r i e r, *Valence*, s. 70-72; B a r r a l Y A l t e t, *Valence*, s. 227-229). Baptysterium prawdopodobnie na planie krzyża greckiego, być może z apsydą od wschodu, wpisaną w prostokątny masyw. Odnaleziono pozostałości basenu chrzcielnego i urządzeń hydraulicznych (dopływ rurami ołowianymi, odpływ murowany). Posadzka mozaikowa (wzór w formie ośmioboku) – według B a r r a l Y A l t e t, *Valence*, s. 228 – datowana na XI-XII w.

Stan zachowania. Pozostałości archeologiczne zasypane. Mozaiki przechowywane w Musée des Beaux-Arts w Valence.

Datowanie (za: F é v r i e r, *Valence*, s. 72). Budowla późniejsza niż IV w. (badania stratygraficzne).

Brak tekstów źródłowych.

Bibliografia. B a r r a l Y A l t e t, *Valence*, w: D u v a l (red.), *Les premiers monuments chrétiens*, s. 227-229; F é v r i e r P.-A., *Les baptistères de Provence pendant le Moyen Âge*, w: *Actes V*, 1957, s. 431, przyp. 38; t e n ż e, *Valence*, w: *Topographie chrétienne*, t. III, s. 69-72; L e c l e r c q H., *Valence. Baptistère*, DACL, t. XIV, Paris 1953, kol. 2901-2904; R i s t o w, *Frühchristliche Baptistereien*, s. 219-220.

XVIII. VENASQUE, dep. Vaucluse (Vindausca, prov. Viennensis), il. 14.

Lokalizacja. Północny kraniec miasta. Budowla na szczycie skalistego wzgórza, na północ od kościoła, połączona z nim korytarzem.

Opis (za: B i a r n e J., *Venasque. Monument quadrilobé*, s. 186-189). Obecnie istniejąca budowla romańska mogła zastąpić baptysterium wczesnochrześcijańskie – świadczyłyby o tym ślady po ośmiobocznym basenie (boki o długości 0,63-0,65 m; średnica 1,60 m) oraz kanał odpływowy (?) w części centralnej. Zabytek romański na zewnątrz ma plan nieforemnego krzyża, a wewnątrz czteroliścia o czterech eksedrach – wschodniej półkolistej, pozostałych podkowiastych; przestrzeń centralna o kształcie nieregularnego prostokąta (ok. 7 na 4,70 m). Dolna część budowli, wzniesiona w *grand appareil*, różni się znacząco od wyższych partii i może należeć do pierwotnego baptysterium.

Stan zachowania. Między 1798 a 1907 r. budowla była czterokrotnie restaurowana; wyrównano poziomy wewnętrzne, wymieniono posadzkę, zastąpiono nowymi zaginionymi kolumny i kapitele. Z początku XIX w. pochodzi żebrowa kopuła nakrywająca przestrzeń centralną. Opada ona na cztery filary w *moyen appareil*, które miałyby być przerobione w 2. połowie XII w. Zabytek, będący efektem licznych przekształceń, jest trudny do interpretacji. Piscina zniszczona.

Datowanie (za: B i a r n e, *Venasque. Monument quadrilobé*, s. 189). VI lub początek VII w. (na podstawie śladów pisciny, zaznaczonych w zaprawie murarskiej z tuczką ceramiczną z okresu rzymskiego).

Teksty źródłowe. *Vita sancti Siffredi*, w: *Chronologia sanctorum et aliorum virorum illustrum ac abbatum sacrae insulae Lerinensis*, V. B a r r a l i (wyd.), Lyon 1613, t. II, s. 131-141; zredagowane przypuszczalnie w czasach karolińskich; wspomina o *oratorium sancti Ioannis Baptistae*, którego budowę przypisuje św. Syfrediuszowi; za: B i a r n e J., *Carpentras-Venasque*, w: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIII siècle*, t. III, *Provinces ecclésiastiques de Vienne et d'Arles (Viennensis et Alpes Graiae et Poeninae)*, Paris 1986, s. 107.

Bibliografia. B i a r n e J., *Carpentras-Venasque*, w: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIII siècle*, t. III, *Provinces ecclésiastiques de Vienne et d'Arles (Viennensis et Alpes Graiae et Poeninae)*, Paris 1986, s. 101-108; t e n ż e, *Venasque. L'édifice quadrilobé*, w: G u y o n, H e i j - m a n s (red.), *D'un monde à l'autre*, s. 200; t e n ż e, *Venasque. Monument quadrilobé*, w: D u v a l (red.), *Les premiers monuments chrétiens*, s. 186-189; D u c h e s n e L., *Fastes épiscopaux de l'ancienne Gaule*, t. I, Paris 1907, s. 271-273; F é v r i e r P.-A., *Les baptistères de Provence pendant le Moyen Âge*, w: *Actes V*, 1957, s. 423-432; G u y o n J., *Le baptême et ses monuments*, w: *Naissance des Arts chrétiens*, s. 76; K h a t c h a t r i a n, *Les baptistères paléochrétiens*, s. 139, nr 315; L e c l e r c q H., *France. Baptistère*, DACL, t. V, Paris 1923, kol. 2287-2289; t e n ż e, *Venasque. Baptistère. Son origine, sa construction*, DACL, t. XV, Paris 1952, kol. 2928-2937; R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 221.

XIX. VIENNE, dep. Isère (Vienna, Civitas Viennensium, prov. Viennensis).

Lokalizacja. Pierwotny zespół biskupi przypuszczalnie znajdował się, jak dziś, w centrum miasta, w niewielkiej odległości na północ w stosunku do istniejącej obecnie średniowiecznej katedry św. Maurycego, po drugiej stronie antycznej drogi. Baptysterium przylegające do kościoła biskupiego zajmowałoby miejsce kaplicy św. Jana Chrzciciela wzniesionej w XII w.

Opis (na podstawie tekstów źródłowych). Stare baptysterium występuje w tekstach jako ruina. Baptysterium odbudowane przez bpa Awita to budowla być może o planie kolistym, hipotetycznie połączona z innymi budynkami, mająca piętro i centralną

wieżę. Jej dach pokrywały blaszki błyszczące jak złoto. Zdobiły ją mozaiki i marmur. Baptysterium posiadać też miało własny akwedukt.

Stan zachowania. Brak pozostałości archeologicznych.

Datowanie (za: D e s c o m b e s, *Vienne*, s. 24, 26). Stare baptysterium (*aedes antiqua*) – IV w. (?); ok. 490-518 – odbudowane przez św. Awita.

Teksty źródłowe. A w i t, *Homilia XVIII In restauratione baptisterii in civitate sua Vienna*, R. P e i p e r (wyd.), MGH AA, VI, 2, Hanovre 1883, s. 126: „aedes antiqua et nullo sub [...] patentibus rimis, pavimento absente, pendebat, ut interdum timerem ruinam fabricae subiacentis pressura videre”; poniżej opis nowej budowli: „quodam cenaculati operis duplo [...] in summam certe si licet mediae turri [...] tectorum similitudinem radiantis auri lamminae”; *Vita S. Aviti* (BHL 885), R. P e i p e r (wyd.), MGH AA, VI, 2, Hanovre 1883, s. 177-181 (s. 180-181: „Huius labore et industria baptisterii ecclesia musivo et marmore mirabiliter ornata et pavimento venusti operis constructa, ipsumque baptisterium cum aquaeductu et ornatu suo ad honorem patriarcharum et prophetarum sanctique Iohannis baptistae, quanta celeritate a fundamentis readificata sit”).

Bibliografia. D e s c o m b e s F., *Vienne*, w: *Topographie chrétienne*, t. III, s. 17-35; R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 222; V a l l e r y - R a d o t J., *L'ancienne cathédrale Saint-Maurice de Vienne. Les origines à la consécration de 1251, chronologie et décor de parties romanes*, „Bulletin monumental”, 110(1952), s. 300; V i e i l l a r d - T r o i e k o u r o f f, *Les monuments religieux de la Gaule*, s. 338-339.

XX. VIVIERS, dep. Ardèche (Vivarium, Vivariensis Urbs, prov. Viennensis).

Lokalizacja (za: F é v r i e r, *Alba-Viviers*, s. 60). Baptysterium istniało przy podmiejskim kościele św. Juliana Męczennika, zniszczonym w XVII w., który znajdował się na północ od Viviers za potokiem Escoutay.

Opis (na podstawie tekstu *Vita Venantii*). Budowla mogła mieć piętro zwieńczone kopułą oraz marmurowe kolumny. Wodę doprowadzały umieszczone pod ziemią ołowiane rury. Pośrodku baptysterium znajdował się spiżowy jeleń, z którego pyska wypływała woda.

Stan zachowania. Brak pozostałości archeologicznych.

Datowanie: z czasów bpa Venantiusa (ok. 517-535).

Teksty źródłowe. *Vita Venantii* I, 4. *Acta Sanctorum*, Aug. II, I. C a r n a n d e t (wyd.), Parisiis et Romae 1867, s. 108: „et baptisterio in ipsa supra memorata

ecclesia, cum tabulatis et columnis marmoreis, atque cum corona ex plastego desuper in altum reducta, miro fundavit opere: sub terra vero aquam venientem, in ipsam ecclesiam, de eo loco, qui vulgo Qualefecetur nuncupatur, deduxit: quam et per meatus plumbeos in altum respirans etiam aenus cervus in medio stans evomebat”.

Bibliografia. F é v r i e r P.-A., *Alba-Viviers*, w: *Topographie chrétienne*, t. III, s. 55-61; L e c l e r c q H., *Viviers. Baptistère*, DACL, t. XV, Paris 1953, kol. 3142; R i s t o w, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 223.

SPIS ILUSTRACJI

1. Aix-en-Provence. Zespół biskupi. Plan
2. Arles. Plan antycznego miasta
3. Châteauneuf-de-Grasse. Kościół Notre-Dame du Brusç. Plan
4. Cimiez. Zespół biskupi. Plan
5. Draguignan. Kościół Saint-Hermentaire. Plan
6. Fréjus. Zespół biskupi. Plan
7. Genewa. Zespół biskupi. Plany a) 2. poł. IV w.; b) ok. 400 r.; c) V w.; d) VI w.
8. Grenoble. Baptysterium. Plan (kolejne fazy)
9. Marsylia. Zespół biskupi. Plan
10. Meysse. Baptysterium. Plan
11. Riez. Baptysterium. Plan
12. Saint-Maximin. Kościół i baptysterium. Plan
13. Valence. Baptysterium (?). Plan
14. Venasque. Baptysterium. Plan

Mapy:

1. Baptysteria Prowansji południowej w IV w.
2. Baptysteria Prowansji północnej w IV w.

EARLY-CHRISTIAN BAPTISTERIES OF PROVENCE

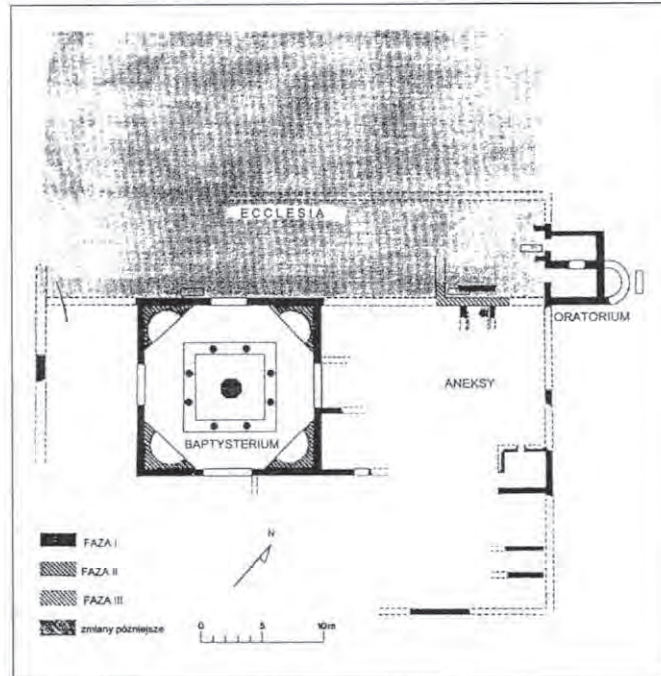
S u m m a r y

The paper focuses on early-Christian baptisteries. They were built in Provence in the period from the fourth to mid-eighth centuries. The author has presented them in a catalogue in which she placed basic information about each of the building. The information was taken from the sources and findings of archeological research. The text accompanying the catalogue is an attempt to classify the baptisteries on the basis of an analysis of their plans. The author concludes as follows: 1) the plans of urban and rural baptisteries are varied, 2) there are essential differences between the baptisteries of south Provence and those which were erected in the northern territories invaded in the fifth century by Burgundies.

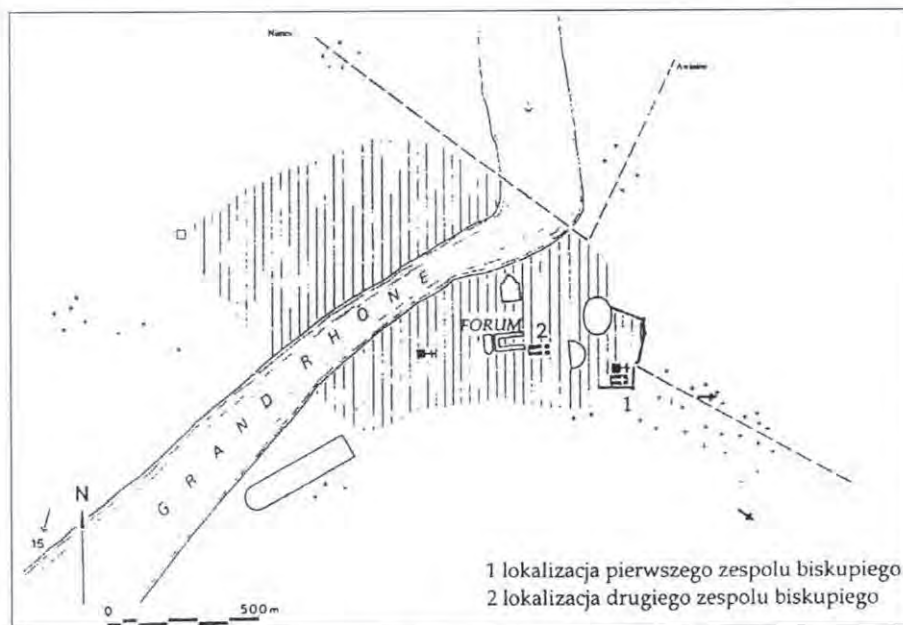
Translated by Jan Klos

Słowa kluczowe: architektura wczesnochrześcijańska, baptysteria, Prowansja.

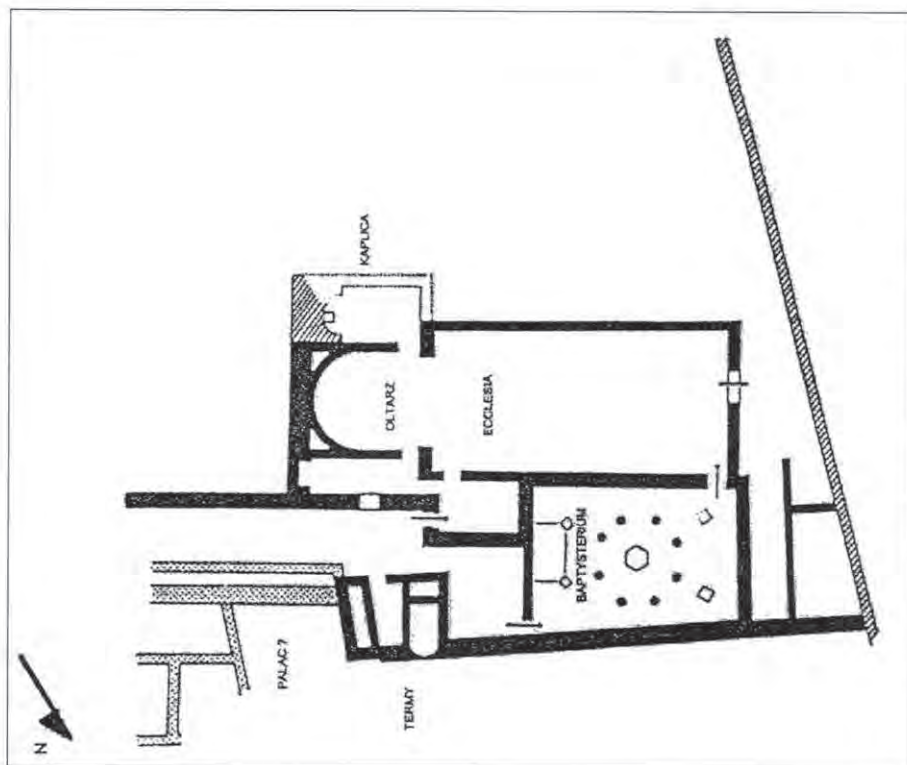
Key words: early-Christian architecture, baptistery, Provence.

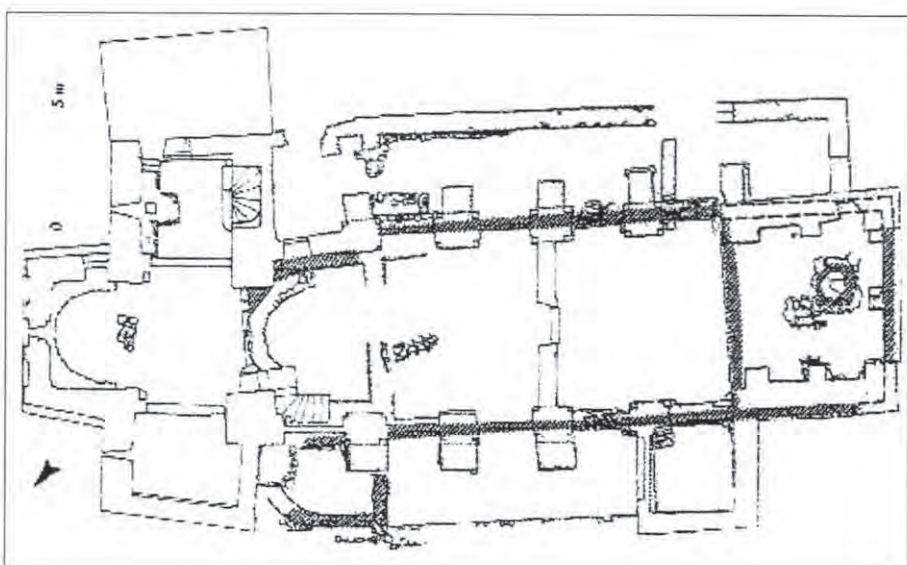
1. Aix-en-Provence. Zespół biskupi. Plan

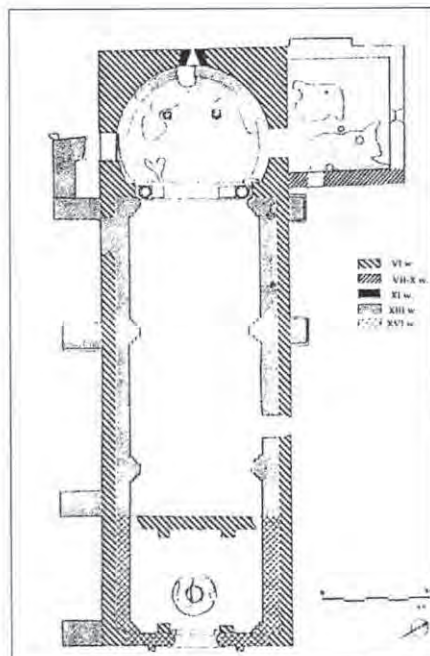

2. Arles. Plan antycznego miasta

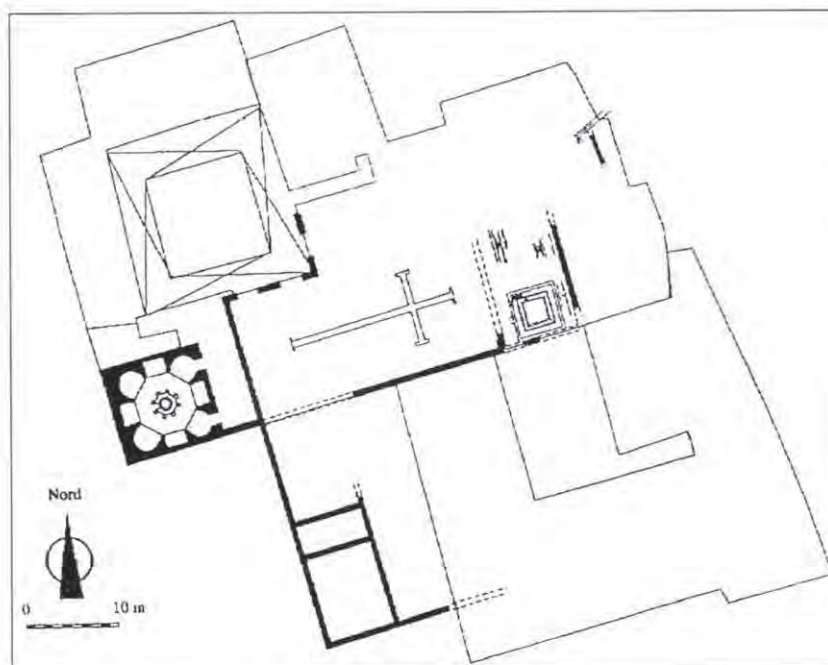

4. Cimiez. Zespól biskupi. Plan

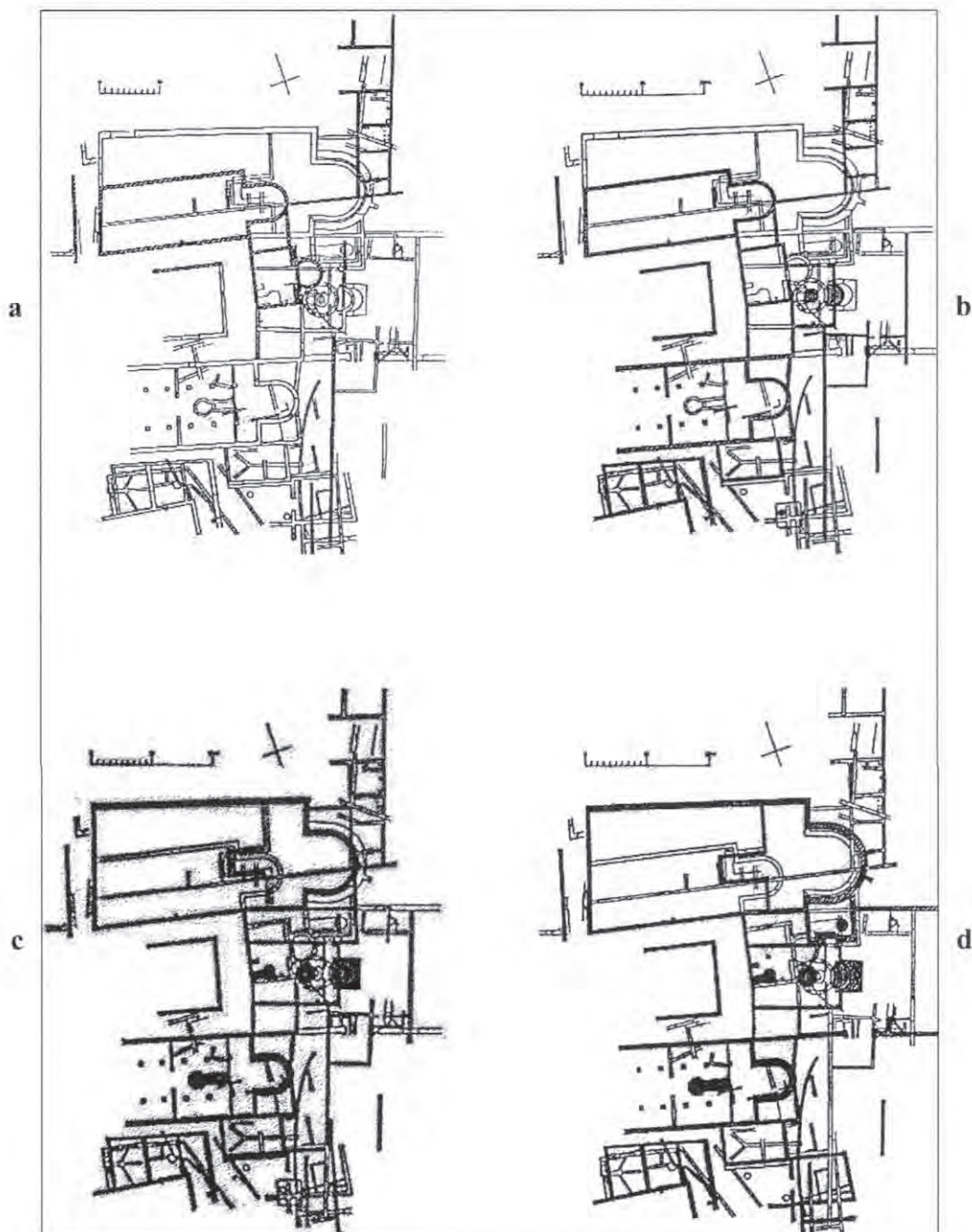
3. Châteauneuf-de-Grasse.
Kościół Notre-Dame du Brusse. Plan

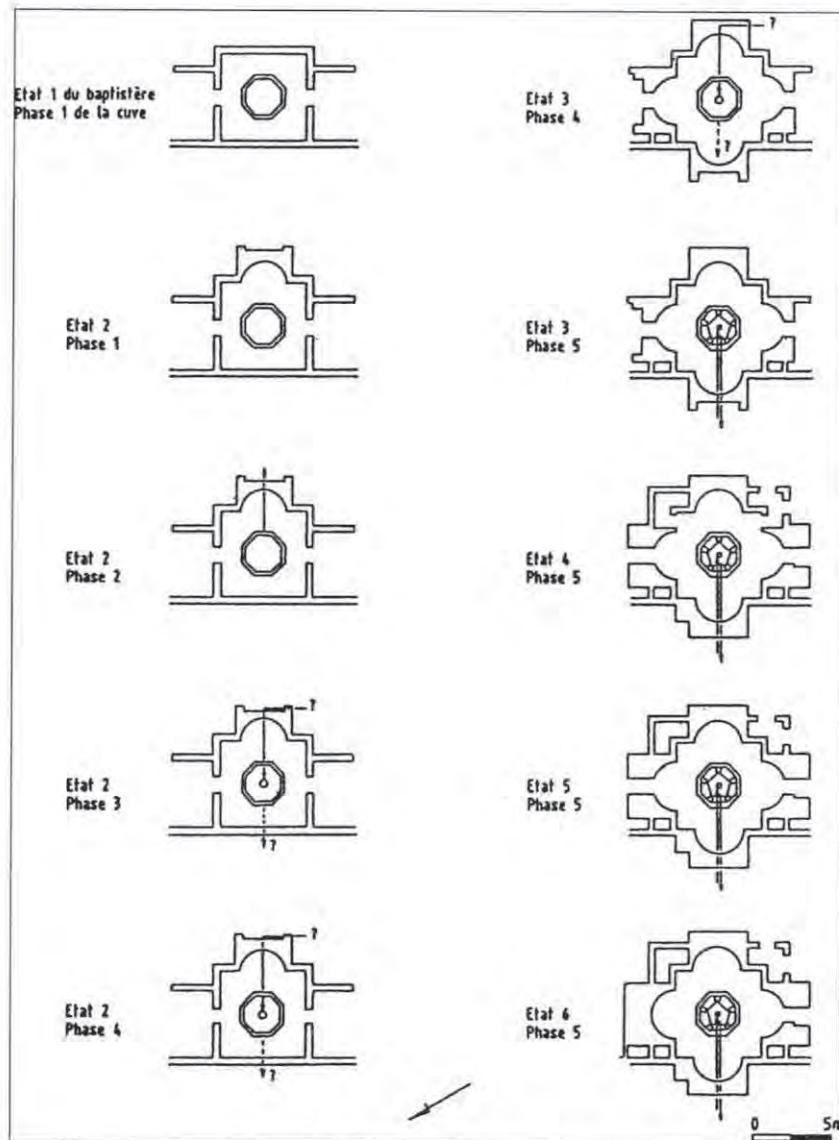
5. Draguignan. Kościół Saint-Hermentaire. Plan

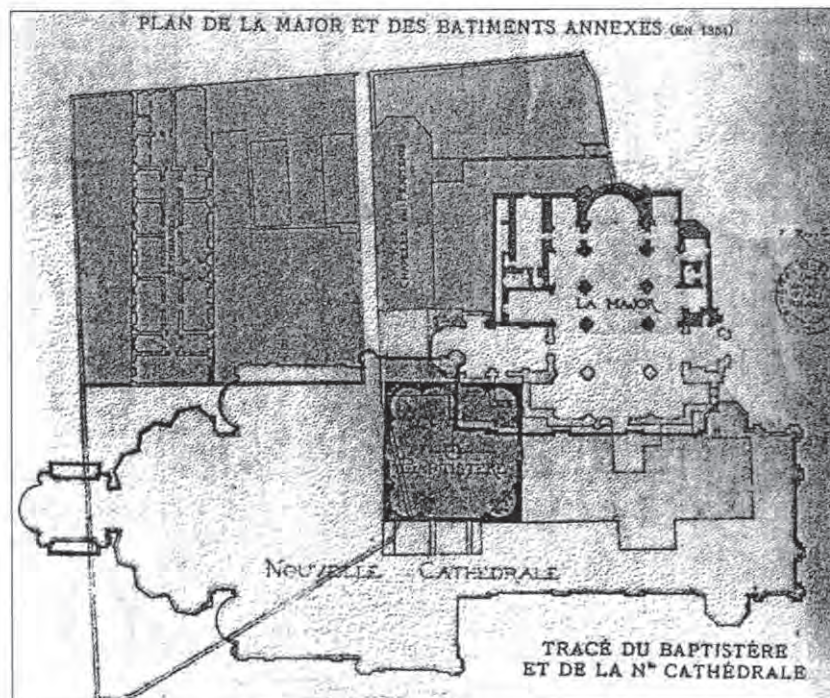
6. Fréjus. Zespól biskupi. Plan

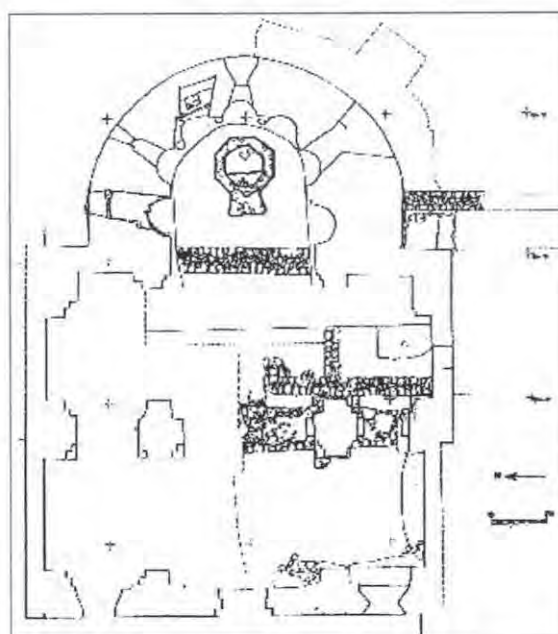
7. Genewa. Zespól biskupi. Plany (a – 2. poł. IV w.; b – ok. 400 r.; c – V w.; d – VI w.)

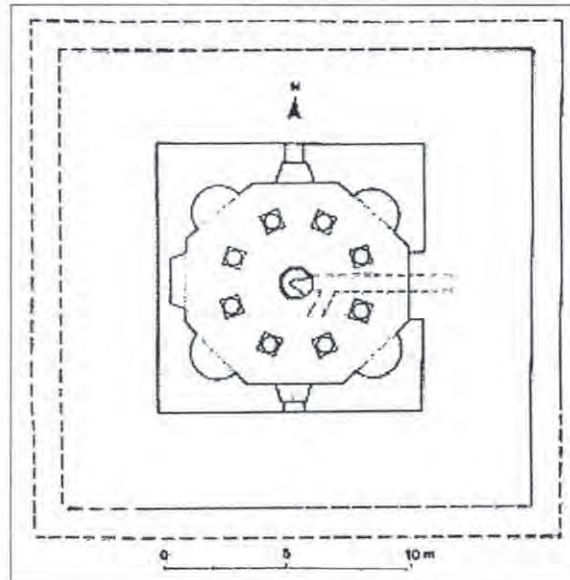
8. Grenoble. Baptysterium. Plan (kolejne fazy)

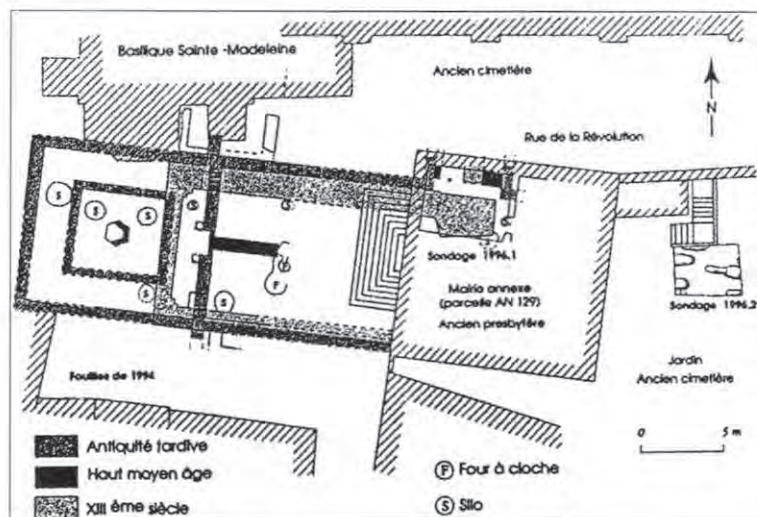
9. Marsylia. Zespól biskupi. Plan

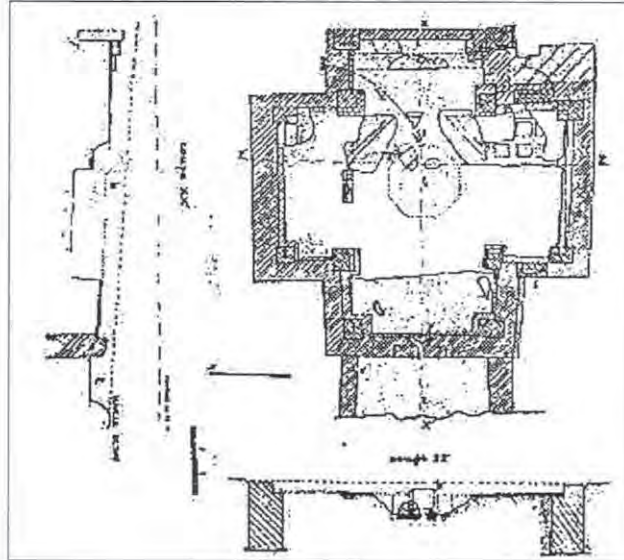
10. Meysse. Baptysterium. Plan

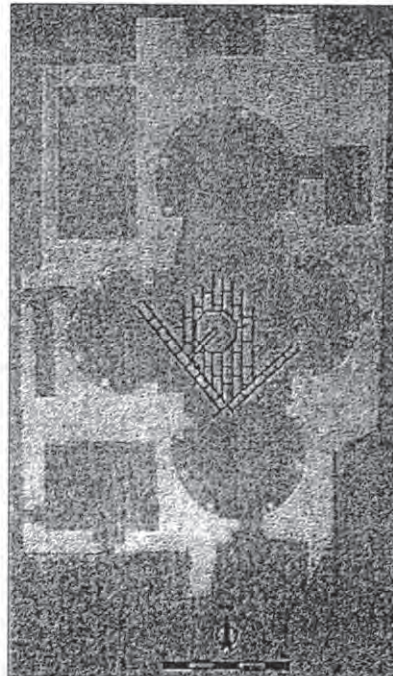
11. Riez. Baptysterium. Plan

12. Saint-Maximin. Kościół i baptysterium. Plan

13. Valence. Baptistery (?). Plan

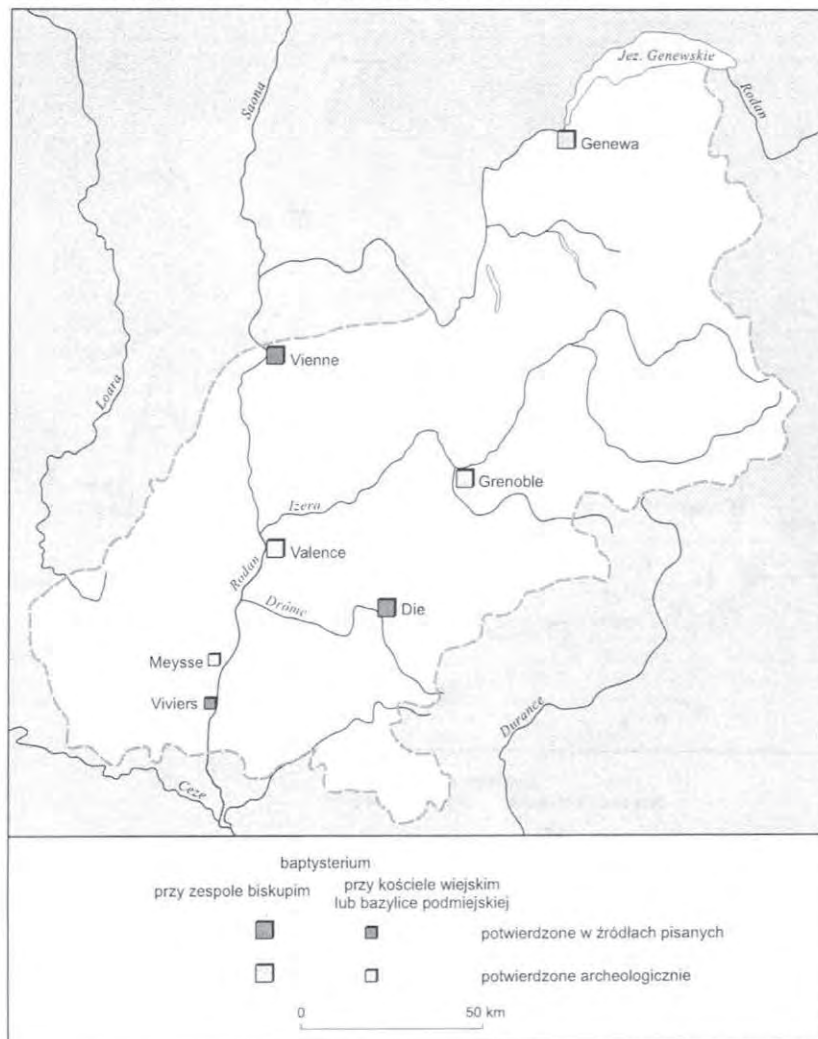
14. Venasque. Baptistery. Plan

Mapa 1. Baptysteria Prowansji południowej w VI wieku

opracowanie kartograficzne Maria Juran, IGHKvP, KUL

Mapa 2. Baptysteria Prowansji północnej w VI wieku

opracowanie kartograficzne Maria Juran, IGiKwP, KUL